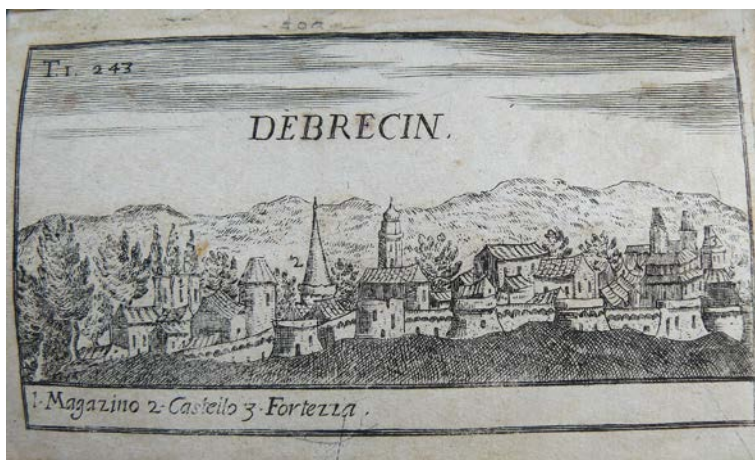


Kultúra és identitás



Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
Budapest
2011

Kultúra és identitás

Kultúra és identitás

**A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
plenáris előadásai**

Debrecen, 2006. augusztus 22–26.

Nemzetközi Magyarástudományi Társaság
Budapest
2011

Szerkesztette
JANKOVICS JÓZSEF
NYERGES JUDIT

Technikai szerkesztő
DETRE ILDIKÓ

A kötet kiadását támogatta a
Nemzeti Kulturális Alap



ISBN 978-963-87595-7-3

TARTALOMJEGYZÉK

Kecskeméti Károly (*Párizs*)

A magyar történelem megértésének kulcsszava:
a pluralizmus..... 7

Görömbei András (*Debrecen*)

Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat
alakításában 41

Barna Gábor (*Szeged*)

Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti iden-
titás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra
és a magyar identitás megszerkesztésében..... 61

Bányai János (*Újvidék*)

Hagyomány és modernitás konfliktusa:
a kisebbségi kulturális kánon 87

Kecskeméti Károly (Párizs)

A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus

Sit venia verbo

Nem szerénység (nem is álszerénység) indított arra, hogy elnézést kérjek. Komolyabbak az okok. A cím sokkal többet ígér, mint az a néhány gondolat, amelyet felvetek. Talán kérdőjelet kellett volna tenni a cím végére – J. G. Droysen hívta fel a figyelmet arra, hogy a történetírás lényege a Kérdés. A cím talán félrevezető is. A pluralizmus nem a magyar történet különlegessége, valamilyen pluralizmus minden európai ország történetét végigkíséri. De, és ez az, ami a mai témát legitimálja, a Kárpát-medencében a pluralizmus nem egy az elég számos, állandó vagy tartósan jelenlévő, történelemformáló tényező közül – pl. a jog primátusa, a városiasodás deficitje, a katonai erények (a virtus) tisztelete vagy a határok mobilitása. Kulcsról van szó több okból.

A pluralizmus az ország életének minden vetületére kiterjedt: a lakosság soknyelvű, sokvallású, sok szokású, sok rétegű volt, végtelenül változatos kiváltság-elosztással. A közügyek alakulásába mindig beleszóltak egymással vetélkedő érdekcsoportok, a megyei és országos képviseleti rendszer elég korán, feltehetően a 13. században kezdett működni, és a 15. század végétől adott állandó keretet a közéletnek. A magyar „karakterológiával” nem propagandisztikus céllal

foglalkozó külföldi megfigyelők általában két vonást hangsúlyoznak: a vallási türelmet és a szabadságszeretetet. Mindkettő a megszokott pluralizmus szimptomája. Végül, a pluralizmus térvesztése, elgyengülése, vagy hatalmi szóval való megszüntetése mindig megbosszulta magát: vezethetett évtizedes krízishez, országvesztéshez vagy forradalomhoz, de sose maradt büntetlenül.

Nemzeti egység és széthúzás

Marc Ferro írja, hogy képünk más népekről, valamint önmagunkról, elválaszthatatlan attól a történelemtől, amelyet gyerekkorunkban hallottunk.¹ Ezzel a képpel éljük végig életünket. A mai magyar felnőttek gyerekkorukban, az iskolában, a nemzeti egység történetét tanulták, azt, hogy a nagy időket a nemzeti összefogás, a nehéz időket a széthúzás jellemezte. A felvilágosodás korának értelmisége fogalmazta meg az oszthatatlan haza és egységes nemzet követelményét, és ítélte el a „feudális viszonyokban gyökerező széthúzás bűnét”.² Ennek a felvilágosult gondolatnak a szellemében írta meg Szekfű *A magyar állam életrajzát*, a szüntelenül meg-megújuló, tragikus következményekkel járó egységromboló viszályok és az újból és újból helyreállított állami és nemzeti egység dialektikájának történetét.

A nemzeti egység nem jelenti azt az unanimitást, amelyet Robespierre úgy határozott meg, hogy „Franciaország-

¹ Marc FERRO, *Comment on raconte l'histoire aux enfants*, Paris, Payot, 2004, előszó.

² BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 340.

ban csak két párt létezik: a nép és az ellenségei”,³ Németh László pedig, elegánsabban úgy, hogy „kis népeknek csak egy útjuk van”. Kivételes pillanatokban vagy egyedi kérdéseket illetően persze előfordulhat, hogy az összes párt, érdekcsoport stb. azonos álláspontot foglal el. Hogy csak az országgyűlés elé került ügyeket érintsük, 1835 szeptemberében mindkét tábla, elenyészően kevés szavazat ellenében úgy döntött, hogy az I. Ferenc örökébe lépő Ferdinánd V.-ként kerüljön a magyar királyok sorába, azaz visszautasította az osztrák császári számozás átvételét. 1861 augusztusában, amikor világossá vált, hogy a kormány nem hajlandó az áprilisi törvények alapjára helyezkedni, szintén egyhangúlag fogadta el a két ház a második felíratot, vállalván az ezáltal elkerülhetetlenné váló feloszlatást. A nemzeti egység nem ilyen egyöntetűséget követel, hanem azt, hogy kormány és ellenzék, a politikai életben részt vevő vagy részt kérő valamennyi párt, szervezet, csoport stb. elfogadja a nézetek és programok pluralitásának létjogosultságát. A széthúzás tehát nem a pluralizmus szinonimája, hanem ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a pluralizmus nem működik.

A széthúzáshoz vezető egyik elég gyakori újkori forrástól Magyarországon azzal indul, hogy a kormány valamelyik pluralista szabályt áthágja (vallási üldözés, letartóztatások stb.) és ezzel fegyveres ellenállást hív ki. Ha nemzetnek a sok etnikumból álló történelmi hungarus nemzetet tekintjük, a hosszú 19. század egymást követő széthúzáskéziseinek többségét a nemzetiségi pluralizmust megkérdőjelező, majd felszámolni kívánó magyarosítási intézkedések

³ Idézi LUDASSY Mária, in Benjamin CONSTANT, *A régiek és modernnek szabadsága*, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, bevezetés, 9.

és a magyarosító politika, illetve az ez ellen fellépő nemzeti-séggi, pánszláv stb. propagandák által teremtett légkör váltották ki.

Elvont elméleti síkon az elemzés előbb-utóbb önellentmondásba ütközik. A pluralizmus elve azt jelenti, hogy az adott társadalom tagjainak, az adott állam polgárainak nem kell egyformán gondolkozniok politikáról, erkölcsről és valásról, hogy tehát minden nézet szabad. Következésképpen a pluralizmus mint káros elv megszüntetésének igénye is legitimnek tekintendő. John Gray szerint a gyakorlatban alkalmazott politikai pluralizmus nem más, mint a társadalom által elfogadott *modus vivendi*.⁴ John Rawls nem tartja megnyugtónak a *modus vivendi* formulát, tudniillik azt, hogy kinek-kinek meg kell elégednie a *második legjobb* lehetőséggel, mert az így kialakult bizonytalan állapot magában hordja a pluralizmust elvető párt vagy vallás győzelmének lehetőségét. A paradoxont az *overlapping consensus* tételével oldja fel: mindenki elfogadja a pluralizmus mellett szóló érveket, de más-más alapon fogadja el.⁵

Az ideológiai diktatúrák korában és összeomlásuk után természetes, hogy mind a polgárok, mind pedig a történészek és politológusok a demokratikus berendezkedés ismérvének tekintsék a pluralizmust. Ezt a felfogást támasztja alá a 19. századi liberális és forradalmi hagyomány, amely az abszolutizmussal és a bonapartizmussal szegezte szembe a pluralizmus követelményét. Talán optikai csalódás, talán félreér-

⁴ John GRAY, *The Two Faces of Liberalism*, Polity Press, 2000.

⁵ John RAWLS, *Political Liberalism*, Columbia University Press, 1996.

tés, talán a demokratikus görög öntévesztése a magyarázat, de pluralizmus és demokrácia nem szinonimák.

Haladás

Az európai, s ezen belül a magyar történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a politikai pluralizmus nem a polgárok egyenlőségére épülő demokratikus rendszer sajátja, hanem – tegyük hozzá, legalább 2500 év óta – az intézmények működésének, s ezen belül a haladásnak a feltétele. Eötvös e kérdést illetően kategorikus: „Akár az ó, vagy az új korra, akár azon népekre, melyek haladnak, avagy azokra, melyeket tespedni látunk, fordítjuk figyelmünket, mindenütt ugyanazon törvénnyel találkozunk: azzal, hogy különböző erők tevékenysége s azoknak ellentéte nélkül nincsen haladás. Ez ellentét, mely minden haladáshoz múlhatatlanul megkívántatik, lehet eredménye azon viszonyoknak, melyekben egy állam másokkal áll, avagy az államban egymás mellett létező különböző erők tevékenységéből fejlődhet ki: de mindkét esetben, mihelyt minden külső ellentét megszűnt, vagy az államban létező erők egyike a többit mind alávetette magának, vége a haladásnak is.”⁶

A korabeli társadalomtudomány íratlan szabályainak megfelelően Eötvös a tételt ókori görög, római, kínai és a francia forradalomból vett példákkal illusztrálja. A magyar történelem is bőven nyújt érveket a tétel igazsága mellett.

⁶ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, I–III, Budapest, Révai Kiadó, 1902, I, 368. (Br. Eötvös József összes munkái, XIII–XV.)

Legalább három, az eötvösi tételt alátámasztó konfliktus diktálta a szinte hihetetlenül gyors 11. századi haladás ütemét: a nyugati és keleti egyház (illetve birodalom) közötti rivalitás, a nyugati katonai kísérlet és a régi törzsi arisztokrácia hatalmi harca, és a sorsdöntő keresztény–pogány küzdelem. A pogány és keresztény kultúra magyarországi együttéléséről és összeolvadásáról keveset tudunk.⁷ Kristó Gyula becslése szerint a régi áldozási és temetkezési szokások csak a 12. század vége, a 13. század eleje felé enyésztek el.⁸ A 13. században a kunok betelepülésével a probléma újjáéledt. A források bőven kommentálják IV. László elszakadását a kereszténységtől és csatlakozását a kun életmódhoz, de arra, hogy ezzel a 11. századi magyar hagyományhoz nyúlt volna vissza, nincs adat.

Az egész középkoron át minden jogi, intézményes, társadalmi és kulturális reformot, tekintsük bár mai szemmel „haladónak” vagy „reakciónak”, hosszú konfliktusok vagy hirtelen összecsapások, esetleg kül- vagy belháborúk előztek meg.

Gondolatmenetét Eötvös az 1850-es évek aktualitásához igazodva azzal zárja le, hogy a pluralizmus teljes elfojtása megállítja a haladást. Ilyen jégkorszak azonban ritkán köszönt be, a dolgok természetes menete más forgatókönyvet

⁷ Ld. például: Carla CORRADI MUSI, *Reminiscenze pagane nella cultura ungherese*, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. MONOK István–SÁRKÖZY Péter, Budapest–Szeged, 1998, I, 73–83.

⁸ KRISTÓ Gyula, *Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon*, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József–MONOK István–NYERGES Judit, Budapest–Szeged, 1998, II, 485–496.

követ: mihelyt egy konfliktus akár az egyik fél (ügy) felülke-rekedésével, akár kompromisszummal zárul, újabb összeüt-közés(ek) indul(nak). Magyarországon a primogenitúra csak többszáz éves permanens bizonytalanság és véres incidensek sora után váltotta fel véglegesen a királyság előtti korban természetes senioratust, amelynek értelmében a megürese-dett trónt nem az elsőszülött fiú, hanem az uralkodóház leg-idősebb férfitagja öröklí. Ennek eldőltevel, háromszáz évig a választott és örökletes monarchia elvei kerültek szembe egymással, majd amikor győzött a dinasztikus öröklés, a ma-gyar királyság Habsburg Birodalmon belüli státusa vált az ellentét tárgyává. II. Endre, IV. Béla, Károly Róbert, I. Lajos, Zsigmond és Mátyás évtizedekig uralkodtak. Mindegyikük uralma során egymást váltották a társadalmi-politikai konflik-tusok, hogy végül megszilárduljon az a rendi társadalom, amelynek szokásjogát Werbőczy kodifikálta.

Toynbee kihívás–válasz-elmélete ugyanezzel a jelen-séggel foglalkozik más megközelítésben. A történelemnek végül a Marx nevéhez kötődő osztályharc magyarázata két lényeges ponton tér el mind az eötvösi, mind a Toynbee-i gondolattól. Egyfelől, a pluralizmus szereplőit leszűkíti az egymással szembenálló, a gazdasági rendszerben elfoglalt helyük által meghatározott társadalmi osztályokra. Másfelől, engedelmeskedve az így kialakított elméleti séma parancsá-nak, osztálynyelvre fordít le egy társadalmon belüli minden konfliktust. Az európai marxista történetírás kritikája nem tartozik a mai témához. De alább még visszatérek a magyar-orrszági pluralizmus megértését akadályozó, marxista és nem marxista, osztályokra épülő elemzésekre.

Terminológiai nehézségek

2006. június elején háromszor ütköztem bele ugyanabba az irritáló jelenségbe. A világháló egy olasz lapja Julius Schvarczot, azaz Schvarcz Gyulát német filozófusként említi, a *Le Monde* első oldala Ligeti György osztrák zeneszerző haláláról adott hírt és Emilio Gentile Polányi Károly osztrák történészt idézi. Polányi és Ligeti emigráltak, mint annak idején Alexander Herzen, Mihail Bakunyin és Ivan Turgeyev, akiket mégis oroszként tart számon az irodalom. Karl Marxból nem lett angol közgazdász, se Thomas Mannból svájci író. Ebben a kontextusban Schvarcz Gyula esete azért figyelemre méltó, mert ugyan sokat publikált németül, nem költözött Németországba.

Tévedés ne essék, nem sértett nemzeti hiúság készítette e kérdés felvetésére. Fontosabb dologról van szó. A közép-európai kis nemzetek törökverő hadvezéreit és szabadsághőseit befogadta az európai panteon, de politikai kultúrájuk nem került be az összképbe. Bibó munkásságát húsz év óta méltatják politikusok, politológusok és történészek Párizsban, Londonban és Brüsszelben, de a bibói életmű háttérét, a felvilágosodás nemzedékével elinduló modern magyar politikai gondolkozást ezek a méltatások meg sem említik; Eötvös József nevét is hiába keressük a liberalizmus történetéről szóló könyvekben. 1843 szeptemberében a követi tábla megszavazta az akkor még mindenütt érvényben lévő halálbüntetés eltörlését. Az esemény nem maradt visszhang nélkül. A belga büntető-törvénykönyvet előkészítő bizottság 1849-ben írja: „Azon országok között, ahol megvitatták a halálbüntetés eltörlésének kérdését, Magyarország különös figyelmet ér-

demel a kriminalisták és törvényhozók részéről”.⁹ A XX. században azután Nyugat-Európa átértékelte Közép-Európa történetét, és az egykor tudott tényeket törölte.

A terminológiai nehézségek egyik oka, hogy a normatív-vá vált nyugat-európai jog-, gazdaság-, társadalom- és intézménytörténeti fogalmakat kell alkalmazni. Ez általában lehetséges, de amennyiben az alkalmazás nehézségekbe ütközik, az ok lehet „késés”, „elhajlás” vagy „torzulás”, de a fogalomnak van igaza, nem a valóságnak. Néhány kivételtől eltekintve, pl. *batárőrvidék*, *megye* és *nádor*, a hungarus történelem fogalmai/műszavai pl. *jobbágy*, *alispán*, *táblabíró*, *hajdú*, *törvényhatóság*, szinte ezoterikusak. Minden ország kialakítja a saját intézményeinek működésével kapcsolatos fogalmakat jelző szókincset. Mivel a jelzett fogalmak (szokások, hivatalok, méltóságok stb.) országonként változnak, nem sikerül mindig megtalálni más nyelveken a fogalmat kielégítően tükröző szót. Hajnal István írta a legfontosabb tanulmányt erről a kérdéskörrel.¹⁰ A magyar jogtörténeti teaurusz teljes egészében megvan latinul 1844-ig¹¹ és németül 1918-ig. A többi nyelven a szerzőtől vagy a fordítótól függ a megfelelő műszó kiválasztása. Francia könyvekben a főispán lehet *comte suprême*

⁹ Idézi Jean BÉRENGER, Charles KECSKEMÉTI, *Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*, Paris, Honoré Champion, 2005, 325.

¹⁰ A legfontosab tanulmány erről a kérdéskörrel: HAJNAL István, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, in LAKATOS László, *Hajnal István*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001, 185–225. (Magyar Panteon)

¹¹ Persze a magyarországi latin műszavak elég jelentős részének megértéséhez a klasszikus latin nem elég: *processus*, *locus credibilis*, *Tavernicus* stb.

vagy *préfet*, az országbíró *Grand Juge*, *Grand Justicier* vagy *Juge du Royaume*, az angol monográfiák többnyire a latin változatot adják dőlt betűvel. Régi adósságot törlesztene a Magyarságtudományi Társaság, ha összeállítana és legalább a világhálóra tenne egy normalizált soknyelvű magyar történelmi gloszárriumot. Nagy lépést jelentene a magyar történelem európai integrálása felé.

Hungarus nemzet

A fajelmélet tombolásának idején, 1939 és 1942 között jelent meg Domanovszky Sándor szerkesztésében a *Magyar Művelődéstörténet*. A megtelepedett magyarság népi alkatáról szóló fejezetet Kniezsa István írta. Érdeemes néhány sorát idézni: „A honfoglaló magyarság faji összetételéről ma még alig lehet valami határozottat mondani. Ezen a téren a kutatás még mindig bizonytalan talajon mozog. Mivel tiszta fajú nép nincs ma, sőt ilyent a múltban sem lehet kétségtelenül kimutatni, a fajképletek voltaképpen csak elméleti konstrukciók, amelyek legfeljebb egyes egyedeknél lelhetők fel. Hiszen minden népvándorlás vérkeveredéssel jár, az őslakoságnál éppúgy, mint az új jövevényeknél; épp ezért szinte beláthatatlan az európai és ázsiai népek keveredésének mértéke. A magyarság esetében a nehézségek csak annyiban fokozódnak, hogy a magyar nép két legfontosabb összetevőjének, a finnugor és a török elemnek faji kialakulását még nagyobb homály fedi, mint a nyugat-európai népekét. Sem a finnugor népek, sem a törökök nem egységes fajúak, nem tudhatjuk

tehát, hogy a különböző típusok közül melyik az ősi és melyik a későbbi keveredés eredménye”.¹²

Az eredeti összetettség a továbbiakban szüntelenül komplikálódott, így például a 10. és 11. századi *fehér* és *fekete* magyarokról, ugyanúgy mint a székelyekről, mindmáig csak izgalmasabbnál izgalmasabb, de a kérdést végül is nyitva hagyó hipotézisek születtek.¹³ A honfoglalást követő ezer év során, ellentétben az ezredforduló idején etnikailag megszilárdult Nyugat-Európával, népek, néprészek és kisebb-nagyobb betelepülő csoportok mind a négy égtájról érkeztek az országba, és változtattak lakhelyet az országon belül. Ez a szinte megállás nélküli diszkrét népvándorlás teremtette meg a soknyelvű, több vallású, de latinul törvénykező hungarus nemzetet, két egymással párhuzamos etnikai folyamat kíséretében.

Egyfelől, mind a kiváltságokkal rendelkező, mind a jogilag meghatározatlan, mind az őslakos, mind a később érkező etnikumok – a magyarságba olvadó sztyeppe-i nomád népek: kabarok, besenyők, úzok és kunok, valamint az örmény, valon stb. szórvány-telepesek kivételével – megőrizték nyelvi identitásukat. A nacionalizmus korába Magyarország hat nemzeti léttel rendelkező, illetve nemzeti létre igényt tartó nemzetiség országaként lépett be, csak a hetedik nemzetiség, az ország egész területén szétszórt németek elégedtek meg a

¹² DOMANOVSKY Sándor (szerk.), *Magyar Művelődéstörténet*, I, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939, 166–167.

¹³ KÁLNOKY, Nathalie, *Les constitutions et privilèges de la noble nation sicule. Acculturation et maintien d'un système coutumier dans la Transylvanie médiévale*, Budapest–Paris–Szeged, 2004, 286 l. (Publications de l'Institut Hongrois de Paris, Dissertations II.) Bibliográfia: 267–273.

magyar politikai osztály által felajánlott egyéni jogokkal; a szintén szétszórt zsidó nemzetiség a vallási közösség státusát választotta, a romák pedig egyszersmind befogadott és kirekesztett elemként éltek a társadalom peremén.

Másfelől, az egyes nyelvek fennmaradása, terjeszkedése, illetve térvesztése együtt járt az egymás mellett élő etnikumok keveredésével. Mind a hét történelmi nemzetiség olvadt és olvasztott, ez a kétirányú mozgás szilárdította meg az összes etnikumot és vezetett a történelmi Magyarország létét megkérdőjelező 19. századi nemzetiségi statisztikához.

Szent István I. törvényének híres mondatát tudományosan az egyes etnikumok foglalkozási monopóliumával magyarázzák. A közösségekhez kötődő szakmai specializálódás a hungarus nemzet állandó, a mindenkori szükségletekhez alkalmazkodó vonása maradt. Európa-szerte ismert volt a magyarok viszolygása a városi életformától: „Nem hajlandók sem kereskedésre, sem kézműiparra s így ezekkel a mesterségekkel egyedül a városban lakó németek foglalkoznak” – olvassuk Ungríáról egy 15. századi Heroldkönyvhöz valamikor 1540 körül csatolt spanyol leírásban.¹⁴

Az ország minden utazót meghökkentő, végtelenül tarka nyelvi-etnikai összetételére számtalan írás utal, pl. Laskai Osvát ferences rendfőnök 1507-ben Hagenauban kiadott *Gemma fidejje*. A sok évszázados együttélés mindennapjairól azonban viszonylag keveset tudunk. A nacionalizmus korának történészei fontosabbnak tartották a területi igények és az egyes nemzetiségek ilyen vagy olyan felsőbbrendűségének

¹⁴ NASCIMENTO, Aires Augusto, *Livro de Arautos. De Ministerio Armorum. Script. anno MCCCCXVI, ms. lat. 28*, J. Rylands Library, Manchester, Lisboa, 1977, 283.

bizonyítását. A hungarus-tudat és hazafiság témája csak a rendszerváltás után önállósodott.

Magyar kivétel

Sokkal gazdagabb a vallások együttélésének irodalma. Elfogadható hipotézisnek tűnik, hogy ebben a vonatkozásban volt „magyar kivétel”, a királyság megalapításától a történelmi ország összeomlásáig. A vallásbéke ugyanis nem csak kiváltságos periódusokban érvényesült, ez volt a rutin. A vallásbéke megszegése mindig ellenállást váltott ki, vallásháborús hangulat ritkán uralkodott el. Óvakodni kell azonban az anakronizmus csábításától. A „kivétel”, amennyiben volt, nem azt jelenti, hogy a 13., 16. vagy 17. századi magyarokban, szlovákokban és szepesi szászokban a felvilágosult deizmus, a radikális antiklerikalizmus vagy a harcos materializmus elődeit, előkészítőit fedezzük fel. A forrásanyag egyértelműen azt bizonyítja, hogy mint mindenütt másutt Európában, Magyarországon is, a nacionalizmus kora előtt, a vallás szolgált elsődleges egyéni identifikációs kritériumként, legalábbis a közrendűek körében. Hogyan látta önmagát 1590-ben egy dunántúli várban szolgáló katolikus horvát katona, egy lutheránus szász polgár vagy szlovák tanító, egy partiumi református magyar csizmadia vagy egy homonnai rutén görögkeleti jobbágy – biztos választ nem tudunk adni. Csak az sejthető, hogy a külföldön tanuló diákoktól és publikáló szerzőktől eltekintve az önmeghatározó hungarus ismérv az egyének többségénél legfeljebb ha a második helyre került.

Más képet mutat a nemesség. Az első számú ismérv, a „magyar nemesség” automatikusan magába foglalta a keresz-

tény/keresztyén vallást, de az 1800-as évekig nem kötődött egyik hazai anyanyelvhez sem. A latinul politizáló és perlekedő nemesség alkotta, tudatosan és gögösen, a hungarus nemzet gerincét.

Úgy tűnik, hogy az 1568. évi tordai döntésre szívesebben emlékeznek angolul és franciául, mint magyarul, az internetről csak az angol szöveget sikerült lehívnom.¹⁵ Az antitrinitárius prédikáció szabadsága Erdélyben, majd az 1608. évi, koronázás előtti I. tc. a vallás ügyében, elvont síkon azt jelenti, hogy az alkotmánynak nevezett kodifikált jog nem ismerte el államvallás szükségességét. Gyakorlati síkon nem hatalmazta fel az uralkodót, hogy alattvalóit a saját vallására kényszerítse, és megadta a vallásszabadságot a földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosi és falusi jobbágyságnak is.

Ez a felvilágosodás előtti vallási pluralizmus a politikai pluralizmus szabályai szerint működött, szenvedélyes hitvitákkal és meggyőződés vagy érdek alapú áttérésekkel. Az 1568 és 1608 között kialakult, jogilag szabályozott vallásbékét szüntelenül fenyegették hitbuzgalmi vagy politikai eredetű incidensek. Buda visszafoglalásával azután új korszakba lépett az ország. I. Lipót Justus Lipsius elveit követte. Az általa felélesztett államkatolicizmus programja nyíltan és következetesen törekedett, évtizedeken keresztül, a hol acatholicusnak, hol eretneknek nevezett protestáns felekezetek felszámolására. A vállalkozás kudarcba fulladt a hungarus nemesség, polgárság és parasztság ellenállásán. A magyarországi államkatolicizmus elképzelésének a közkeletű hiedelemmel ellentétben nem II. József vetett véget a türelmi ren-

¹⁵ Ld. FÁBIÁN Ernő, *A hit szabadsága*, in *Az értelem keresése*, Budapest, Századvég Kiadó, 1994, 71–81. (Pro Minoritate Könyvek)

delettel 1781-ben, hanem Mária Terézia 1777-ben, a Ratio Educationis-szal. A reformot három udvarhű felvilágosult tisztviselő, a katolikus Ürményi József és Kollár Ádám, és az evangélikus Tersztyánszky Dániel dolgozta ki.

Az 1526 november–decemberi kettős királyválasztástól kezdve a politikai pluralizmus a két, „nemzeti”, illetve „vallási” főtengely körül rendeződött. A szatmári béke majd kétszáz éves viharos korszakot zárt le, a Pragmatica Sanctio törvénybe iktatása pedig a két birodalom közötti szuverén magyar királyság helyreállítását vette le a napirendről. A pluralizmus két fő eleme továbbra is a kuruc–labanc és a katolikus–protestáns ellentét maradt a józsefi korszakig, de a hosszú béke, a demográfiai növekedés, a gazdasági fejlődés és a felvilágosodás terjedése egyre több elemmel gazdagította a közszellem palettáját.

II. József türelmetlenül és elszántan fogott hozzá a birodalom racionális kormányzásához, és ebben a szellemben akart radikálisan végezni a magyar elmaradottsággal. Az ország az ő kíméletlen, szokásokat félresöprő reformpolitikájának köszönhette, hogy elindult a modernizálás útján, hogy a *baladás* bekerült a közélet szókincsébe. De a magyar politikai osztály hangadó személyiségei, mind a dinasztiát őszintén szolgáló vezető hivatalnokok (pl. Zichy Károly és Ürményi József), mind az ellenzéki patriotizmus felé orientálódó katolikus és protestáns szabadkőművesek (pl. Széchényi Ferenc, Haller József és Ócsai Balogh Péter) tudták, hogy a józsefi elképzelés kivihetetlen, hogy a képviseleti intézmények, megye és országgyűlés kikapcsolásával az ország kormányozhatatlan. Azt belátták, hogy erős fejedelmi akarat nélkül nem lehet kitörni a mozdulatlanlanságból, de arról is meg voltak győződve, hogy reformot csak országgyűlési szentesítés tehet

legitimé. Az európai intellektuelek körében akkor divatos, II. Frigyes, Katalin és II. József féle felvilágosult despotizmus helyett valamiféle alkotmányos abszolutizmusban reménykedtek. A remény nem volt abszurd, II. Lipót ebben a szellemben uralkodott két évig.

A vallási problémát II. József intézkedései kiiktatták a belpolitikai szférából. A dossziét azután a „magyar kivétel” szellemében és II. Lipót erőteljes támogatásával az országgyűlés zárta le 1791. február 8-án, amikor a két tábla elegyes ülése 291 szavazattal 84 ellenében jóváhagyta a protestáns vallásgyakorlat teljes szabadságát biztosító 1791:XXVI. törvénycikket. Robert Townson angol természettudós 1793-ban járt Magyarországon. Nyilván az angol katolikusokat sújtó diszkriminációra gondolva hivatkozott könyvében az 1791. februári szavazásra, és fogalmazta meg azt a kérdést, amely a „magyar kivétel” kifejezést hitelesíti: „Hol van Európában még egy ország, amelyben a szakadár vallások az itteniek kiváltságaival rendelkeznek? Nyilvános istentiszteletet tarthatnak teljesen szabadon, saját templomaikban haranggal; iskoláik és lelkészképzőik vannak; joguk van minden közhivatalt betölteni és a törvényhozó tanácskozásban részt venni.” Townson annyira fontosnak tartotta az 1791:XXVI. törvénycikket, hogy könyvében közölte angolul a teljes szöveget.¹⁶

¹⁶ Robert TOWNSON, *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year of 1793*, London, 1797, 156–181.

Nemesség és pártok

Sok izgalmas, széles forrásanyagra épülő, jobbnál jobb könyv és cikk elemzi a magyar nemesség rendkívül bonyolult összetételét, elhelyezkedését az országban, kiváltságait és intézményeit, viselkedési normáit és életmódját, a földesúr–jobbágy kapcsolatot, és természetesen politikai működését, elsősorban viszonyát és konfliktusait az uralkodóval. Minél árnyaltabbak, gazdagabbak és alaposabbak az ismereteink, annál nehezebb meghatározni, hogy tulajdonképpen mi is ez a nemesség: rend, osztály, réteg, kaszt, közösség? Úgy tűnik, hogy egyik műszó sem alkalmazható fenntartások és korrekciók nélkül. Az Értelmező Szótár 1999-es kiadása megtartotta az első, 1972-ben készült kiadás meghatározását: „a jobbágyságot kizsákmányoló kiváltságos osztály”. Az igazi problémát nem a marxista hangvétel jelenti (annak idején ez volt a kötelező ideológia), hanem az, hogy 1790 és 1848 között a nemesség 75, usque 80%-ának nem voltak jobbágyai.

Talán elfogadható az a meghatározás, amely szerint a magyar nemesség *a gazdasági helyzetüktől és foglalkozásuktól függetlenül, az öt országos kiváltsággal (földtulajdon, hivatalviselés, adómentesség, habeas corpus és választójog) rendelkező, az illetékes megyében bejegyzett egyének rendileg tagolt konglomerátuma.*

A konglomerátum statisztikailag igen különböző súlyú rétegekre oszlott:

• Mágnások	0,5%
• Bene possessionati (jómódú köznemesség)	2,5%
• Kisbirtokosok	24%
• Hivatalnokok, értelmiségiek, lelkészek, katonatisztek	10%
• Kisiparosok, kocsmárosok, urasági és megyei hajdúk	5%
• Földművelő (paraszt) nemesek	58%

Az ország összlakosságának mintegy 5-6%-át kitevő konglomerátum szélén helyezkedtek el a nem teljesen kiváltságos, de mégis a nemességhez számító kerületek (Báród, Túrmező, Vajka) és községek (pl. Szentgál).

Az utolsó 150 év minden befolyásos történelmi iskolája a politikai álláspontokat és pártokat a két felső nemesi réteghez köti, mind az 1790 előtti, mind az 1790 utáni korszakban. Ebben a megvilágításban III. Károly és Mária Terézia korában, a Habsburg-hű katolikus főúri (labanc) párt és az ellenzéki érzelmű, protestáns vezetésű köznemesi (kuruc) párt álltak egymással szemben, a reformkorban pedig a jobboldalon helyezkedett el a konzervatív kormánypárti arisztokrácia, a baloldalon a haladó köznemesi liberális ellenzék.

Ennek a szociológiai megközelítésnek van valós háttere. Szijártó István írta le azt a sok évtizedes erőpróbát a mágnások és köznemesség között, amelynek eredményeként a követi tábla vált az országgyűlési tevékenység igazi fórumává, a

megyei nemesség pedig a politikai élet vezető erejévé.¹⁷ A valós háttérhez tartozik az is, hogy udvar és kormány bizton számíthatott a főrendi táblára 1848-ig, és hogy 1790-től kezdve, az ellenzék, majd baloldal országos tekintélyű vezetői egy-két kivételtől eltekintve a köznemesség soraiból kerültek ki. De e valós háttér ellenére a főúri és köznemesi párt szembeállítását optikai csalódás. A politikai hasítóvonalak nem horizontálisan, hanem vertikálisan szeltek át az arisztokráciát és a birtokos, hivatalnok és értelmiségi, megyei és városi nemességet magába foglaló politikai osztályt. Valamennyi 1790 utáni országos és megyei adat cáfolja a rétegek szerinti általánosításokat. Az 1790-es évek masszív reakciós, csakúgy mint az 1830-as és 40-es évek egyöntetűen liberális nemessége történelem-fantáziák terméke.

Érdekes gondolatot vetett fel Diószegi István 1975-ben, a francia–magyar nemesség konferencián, nevezetesen azt, hogy a feudalizmus 1830 körüli fellazulása, a gátszakadás felé vezető olvadás az 1790 utáni tömeges nemesítések következménye. Számítása szerint ugyanis a nemesség létszáma megkétszereződött, s ez nem maradhatott hatás nélkül.¹⁸ A számítás nem helytálló, a nemesség létszáma az említett periódusban 50-55%-kal emelkedett, alig haladta meg az összlakosság növekedési arányát.

¹⁷ SZIJÁRTÓ M. István, *A Diéta. A magyar rendek és az Országgyűlés, 1708–1792*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 614 l.

¹⁸ DIÓSZEGI István, *La noblesse hongroise et la crise du féodalisme dans la première moitié du XIX^e siècle*, in *Noblesse française, noblesse hongroise, XVI^e–XIX^e siècles*, ed. KÖPECZI Béla, H. BALÁZS Éva, Budapest–Paris, Akadémiai Kiadó–Éditions du CNRS, 1981, 194.

A szatmári békét követő majd másfél évszázad során, a meg nem szűnő nemességadómozgásoknak más volt a jelentőségük: gyakorlatilag tették lehetetlenné egy, a nemességgel szembeforduló, öntudatos polgári „negyedik” rend kialakulását. A megnemesített orvos, mérnök, kereskedő, iparos, tudós, gazdatiszt, gyáros, katonatiszt és hivatalnok egyéni ambíciója kielégült, bekerült – ha konkrétan nem is, de elvileg bekerülhetett – a megye és az ország ügyeit megvitatató és intéző politikai osztályba. A baloldali vezetők közül Vukovics Sebő apja 1792-ben, Klauzál Gáboré 1793-ban kapott nemességet. Első megközelítésre azonban úgy tűnik, hogy a délvidéki (Bács, Torontál, Temes és Krassó megyék) szerb, román és német újnemesek szívesebben csatlakoztak a kormánypárti oldalhoz. A késői nemesítések egyébként csak ezen a területen (és talán Baranyában és Mosonban) növelték meg statisztikailag mérhetően a nemesség arányát az összlakosságon belül.

Út a liberalizmus felé

A sajtót csak II. Lipót uralkodása alatt nem szorította korlátok közé a cenzúra. Hála ennek a rövid szabadságnak, a nézetek teljes skálája rekonstruálható a könyvek, röpiratok és folyóiratok alapján. Hatalmas anyagot állított össze 1790 és 1795 között az országgyűlés által kiküldött kilenc Regnicolaris Deputatio. Az úgynevezett Rendszeres Munkálatok keretében elfogadott jelentések zöme (Skerlec Miklósé a kereskedelem- és közlekedésügyről, Ócsai Balogh Péteré az országgyűlésről stb.) a reformista többség nézeteit tükrözi, de csatolták a jelentésekhez a konzervatív különvéleményeket, és az egész országból beérkezett adatokat és javaslatokat.

Nyugodtan lehet állítani, hogy ekkor született meg a liberálizmus – óvatosabb kifejezéssel protoliberalizmus – első magyar szintézise.

Néhány dossziét kivéve az anyag mindmáig kiadatlan, és kiadatlan maradt az utóbbi évtizedekben írt két disszertáció is.¹⁹ Így uralkodhatott el az a nézet, amely a Rendszeres Munkálatokat a gyökértelen és súlytalan magyarországi felvilágosodás korán elavult termékének, elhanyagolható epizódnak minősíti. Két ma használatos középiskolai tankönyvet (Történelem III) néztem meg. Egyik sem említi a Rendszeres Munkálatokat.

Szűcs Jenő a Dózsa-parasztháború ideológiájával kapcsolatban jutott arra a következtetésre, hogy: „Általában is elmondható, de különösképpen áll a magyar historiográfiára, hogy ha valamely témakörben a történetírás »pozitivistá« vagy »liberális« korszaka bizonyos alpműveleteket elmulasztott vagy ezeket tökéletlenül végezte el, az ellenőriztlen megállapítások sorozata öröklődött át a jelenbe”.²⁰

A Habsburg-ház történetének felvilágosult korszaka II. Lipót halálával véget ért. A birodalmi politika 180 fokot fordult. Az új abszolutizmus a „jakobinus” terror-perrel és a szinte teljes jozefinista hivatalnok-gárda félreállításával fé-

¹⁹ PAJKOSSY Gábor, *Az 1791/93-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése*, Budapest, 1978, (Bölcsészdoktori disszertáció, Egyetemi Könyvtár Kézirattár); HOÓS Éva, *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött köznevelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793)*, Budapest, 1994, MTA Könyvtára, Kandidátusi értekezés. Kézirat.

²⁰ SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 605.

lemlítette meg a magyar politikai osztályt. A továbbiakban a felforgató nézetek terjedését meggátolandó cenzúra és rendőrség volt hivatva az alattvalók hűségét biztosítani. Ezen a cenzúrázott Magyarországon persze tovább élt a pluralizmus, de a hosszú háború és Metternich első időt megállító kíséreletének idején másként működött, mint az 1795-i fordulat előtt. Publikációs lehetőségek, megyei és országos fórumok híján a szilárdul meggyökeresedett felvilágosult politikai és szellemi kultúra visszaszorult az irodalmi, tudományos és magánéletbe. Mivel a hatósági ellenőrzés megakadályozta a könyvbehozatalt, az új generációk továbbra is a 18. századi műveket olvasták. Ezt a kultúrát szívta magába Széchenyi, Wesselényi és Kölcsey, Kossuth, Deák és Bezerédy István, Teleki László, Eötvös József, Szalay László és Szemere Bertalan.

Miskolczy Ambrus lenyűgöző adatgazdagsággal és érvrendszerrel mutatja ki 2005-ben megjelent cikkében, hogy a felvilágosult és a liberális nemzedék közötti folytonosság megszakításának dogmája tarthatatlan.²¹

1825-ben a kormány irányt váltott. Újból életbe léptette a képviseleti rendszert annak érdekében, hogy az alkotmányosság nevében léphessen fel a fennálló rendet egész Európában veszélyeztető szubverzió ellen. Metternich valószínűleg elhitte (ahogy jónéhány történész is elhitte 150 év óta), hogy cenzúra és rendőrség sikeres munkát végzett, kijózanította a befolyásos rétegeket és megértette velük, hogy az alkotmányt fenntartani, ugyanúgy, mint a kívánatos refor-

²¹ MISKOLCZY Ambrus, *Egy történészvita anatómiája, 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)*, Aetas, 2005, 1–2, 160–212.

mokat bevezetni, csak az udvarral együttműködve lehet. Az 1825/27. évi diéta nem hazudtolta meg Metternich diagnózisát. A kormánypárt erős, átállásokkal megnövelt többséggel rendelkezett, a vezető nélküli ellenzék pedig az alkotmány körülsáncolására szorítkozott. Így történhetett meg, hogy a Rendszeres Munkálatok revíziójára kiküldött, szinte egységesen „jóérzésű” bizottság, az eredetinel jóval óvatosabb javaslatokat dolgozott ki a következő országgyűlés számára. A csonka pluralizmusnak Széchenyi *Hitele* és az 1832-i országgyűlést előkészítő megyei viták vetettek véget. 1832 végétől, a felvilágosodás eszméin nevelkedett, *érdekegyesítést* hirdető liberális „felekezet” vette kézbe az ellenzék irányítását.

A postai és könyvcenzúra következtében csak naplókban, a nem postán küldött, hanem „biztos alkalmak” révén eljuttatott magánlevelekben és a követutasításokat kidolgozó megyegyűlések jegyzőkönyveiben lehet követni az eszmék alakulását és terjedését. Úttörő munkát végzett Völgyesi Orsolya a Békés megyei vitákról írt, számos más megye állásfoglalását is idéző monográfiájával.²² Ezeknek a levéltári forrásoknak a fontosságát azért érdemes kiemelni, mert a politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutatók inkább a könyvtári nyomtatott és kéziratos anyagot tanulmányozzák.

A magyar liberalizmus árnyalatairól, vezető személyiségeiről és az 1840-es évek szenvedélyes vitáiról nem kell szólnom. A nagy idők emlékét ki-ki az általa választott nagy ember nevére gondolva őrzi. A reformkor adja még ma is a

²² VÖLGYESI Orsolya, *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 258.

referenciát szinte minden mozgalomnak, talán még a huszadik századi totalitarizmusok utódpártjainak is.

A döntő évtizedek, 1830–1880

A követi tábla (49 megye és a tulajdonképpen súlytalan kerületek, városok és egyházi rend) összetétele, vitái és szavazásai – 1832-től, amikor a bal- és jobboldal kifejezések bekerültek a szóhasználatba az utolsó diéta bezárásáig 1848 áprilisában – azt mutatják, hogy az erőviszonyok ez alatt a másfél évtized alatt nem változtak. Mindkét oldal bizton számíthatott hat-hat megyére, és az 1836 utáni három választás alkalmával mind az ellenzéki, mind a kormánypárti veszteségeket körülbelül ugyanannyi megszerzett megye kompenzálta. Ilyen vagy olyan fordulat sokhelyütt volt, sőt, vagy tíz megyében a többség választásonként változott. Mind a baloldalhoz, mind a jobboldalhoz 16, usque 20 megye tartozott a négy reformországgyűlésen, de a többséghez 25 szavazat kellett. A döntés a 10-14 ingadozó megyéből álló *Marais*-től függött. Tartoztak ide konzervatív hazafiak, akik sérelmi ügyekben a baloldalt támogatták, de ellenezték a nemesi kiváltságokat fenyegető reformokat, és langyos meggyőződésű lojalisták, akik vegyes utasításaik szerint hol a liberális ellenzékkal, hol a konzervatív jobboldallal szavaztak.²³

A reformkori baloldal máig sugárzó szuggesztív erejét több, egymással összefüggő tényező magyarázza, elsősorban

²³ A négy reformországgyűlés szavazásainak elemzését ld. KECSKEMÉTI, Károly, *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux, 1790–1848*, Rome, Il Centro de Ricerca, 1989, 333–369.

az, hogy mindenkinek jobb jövőt ígért ésszerű és kivihető reformok útján. A Tripartitum kiváltságai helyett az 1790 óta tisztelt felvilágosult értékek törvényesítését javasolta, a kuruc függetlenségi hagyományt a magyar nyelvi nacionalizmussal gazdagítva népi programmá alakította. A forradalom előestéjén, az Ellenzéki Kör, azaz a liberális párt tagja volt az országos és megyei politikusok mellett a szellemi élet szinte minden kiválósága Erkel Ferentől Barabás Miklósig, Galgóczy Károlytól Lendvay Mártonig, a Pilvax Fialat Magyarországtól a centralistákig.²⁴

A baloldali hegemoniát csak Dessewffy Aurél fantasztikus energiája ingatta meg 1839 és 1842 között. A konzervatív táborban ő volt az egyetlen alkotó és szervező elme, aki képes volt elvitatni a kezdeményezést a baloldaltól. Halála után visszaállt a kiábrándító rutin: a konzervatív vezetők a kormány nevében igazgatták az országot, és erkölcsileg vitatható módon próbáltak, sikertelenül, diétai többséget szerezni 1843-ban és 1847-ben.²⁵ Az 1848 előtti konzervatív passzivitás hosszútávú következményekkel járt. A kiegyezés után, Tisza István fellépéséig nem volt kormányképes jobb-
oldal.

A forradalmaknak megvannak a maguk szabályai. A megdöntött rendszer exponenseinek félre kell állniuk, nincs helyük az új döntéshozó testületekben. Viszonylag simán érvényesült a szabály a forradalmi Magyarországon.

²⁴ Az Ellenzéki Kör pénztárkönyve, OSZK, Fol. Hung. 980.

²⁵ „A conservativeknek ő az volt, mi Fülöp fia a macedoniaiaknak; utána a Ptolemaeusok jöttek” – írta Szalay László Dessewffy Aurélról, *Nyílt levél Considérant Victorhoz*, Pesti Hírlap, 1845. február 2.

A hatalomra jutott liberális ellenzék amúgy is a nemzet kizárólagos képviselőjének tekintette magát, és ehhez a gondolathoz szoktatta évek óta a közvéleményt. Helyet kapott a kormányban az 1840-es években egymással vitázó valamenyny liberális áramlat, s ez a kormányon belüli pluralizmus hitelesítette az új hatalom össznemzeti jellegét.

A rendi országgyűléssel eltűnt az a kétpólusú pluralizmus, amelyet a mérleg ingadozó nyelve, a „mocsár” tartott egyensúlyban. Néhány kerülettől eltekintve a konzervatív jobboldal nem indított jelöltet a júniusi népképviselési választásokon, s a mandátumok igazolása után alig maradt egy-két „pecsovics” a Házban. (A júliusban érkező 17 százsz képviselő a szeptemberi válság után visszatért Erdélybe.²⁶) A közösen vállalt forradalmi legitimitás nem megszüntette, hanem átformálta a pluralizmust, s egyben a végrehajtó hatalmat ellenőrző parlamentáris rezsimet vezetett be. A három fronton harcoló forradalmi Magyarország elkerülte a diktatúrát.

1848 júliusában ült össze a Ház. A képviselőknek több mint háromnegyede a kormányhoz, pontosabban a Kossuth által javasolt kormánypolitikát támogató balközéphez tartozott. A Ház két szélén foglalt helyet a harminc egynéhány főt számláló szélsőbal és a majd Békepárttá alakuló, körülbelül ugyanakkora mérsékelt kör. Kritikus helyzettel kellett szembenéznie az országnak. A szélsőbal nap mint nap figyelmeztette a kormányt és a Házat, hogy kár óvatos és diplomatikus lépésekkel kísérletezni, a császári hadsereg támadására és a nemzetiségi felkelésekre kell felkészülni. A fő kérdés az or-

²⁶ Ld. *Az 1848–1849. évi első népképviselési országgyűlés történeti almanachja*, szerk. PÁLMÁNY Béla, Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002, 1369 l.

szág függetlensége, ehhez hadsereg kell és államapparátus. Mivel tisztikart és tisztviselőket csak a nemesség tud nyújtani, tartózkodni kell minden olyan intézkedéstől, amely a földesúri réteget elidegenítené a forradalom ügyétől. Szeptemberben, a Ház többségével, a szélsőbal is a jobbágyfelszabadítást kiegészítő javaslatok ellen szavazott. (A mérsékeltek támogatták a javaslatokat.) A debreceni 1849. április 14-e formálisan is a Habsburg Birodalomtól független Magyarország megvalósítását jelölte ki a haladó baloldal első számú céljaként.

Ekkor, 1848 nyarán és 1849 tavaszán dőlt el a dualizmus kori pluralizmus sorsa. 1875-ben, a fúzióval vált hivatalossá a balközép csatlakozása az egykori békepárti, illetve Felirati párti platformhoz. Tisza Kálmán és utódai komolyan vették a liberális állam kiépítésével járó feladatokat (közoktatás, egészségügy, büntetőjog, egyházpolitika stb.), de nem tűzték napirendre az európai demokratikus normák bevezetését, akkor sem, amikor Ausztria rátért erre az útra. A forradalmi baloldal örökébe lépő Függetlenségi- és 48-as pártok pedig megelégedtek az egyébként nem lebecsülendő liberális vívmányokkal, lemondtak a demokratikus jövőről. A kiegyezéstől az összeomlásig folyt a meddő közjogi vita.

Magyarok és nemzetiségek

A parlamenti jobb- és baloldal egyaránt a késhegyig menő, zajos csatákkal járó látszat-pluralizmusra rendezkedett be, egyik sem vállalta a szembenézést a valósággal. Nacionalista ábrándokkal ámították magukat, miközben a demokratikus deficit tragikus méretűvé vált. 67-esek és 48-asok egyaránt azt hitték, hogy jogmegtagadással lehet az integer Magyaror-

szágot megmenteni. Tévedtek. Hivatalosan, eseménytörténetileg, az integer történelmi Magyarország 1920-ban szűnt meg a világegés eredményeként. Az egykori hungarus nemzetet azonban a Trianont megelőző 100-120 év zúzta szét, és már 1910 körül nyilvánvalóvá vált, hogy a majd száz éve folyó propagandaháborút a magyar nacionalizmus elvesztette.

Kevés tanú figyelt fel a hungarus nemzetet leromboló folyamatra, megmentéséért kevesen vettek tollat kézbe. Aki megtette, mint Berzeviczy Gergely, Hoitsy Sámuel és Mocsáry Lajos, biztos, hogy ellenszenvvel, legjobb esetben meg nem értéssel találkozott. Hoitsy sorsa a legszomorúbb. Berzeviczy és Mocsáry életükben magukra maradtak, de az utókor nem felejtette el őket, nevüket beírták a történelembe. Hoitsy két szenvedélyes röpiratban követelte a szlovákok jogát, hogy szlovák nyelven vehessenek részt hazájuk, Uhorsko közéletében. 1848-ban a forradalom mellé állt, hét évet töltött börtönben. A magyarok elfeledkeztek róla, Szlovákiában, ha emlékeznek rá, a renegátok közé sorolják.

1849 februárjában, Engels igen kemény szavakkal ostorozta az ellenforradalommal szövetséző magyarországi nemzetiségeket. Álláspontja érthető, hiszen a háborút valóban a reakció indította meg a magyar forradalom ellen. De a nemzetiségek körében a Habsburg-orientáció nem 1848-ban kezdődött. A szerbek Bécstől kaptak, a románok Bécstől kértek kiváltságokat a 18. században. A magyar hivatalos nyelv fokozatos bevezetése 54 évet vett igénybe (1790–1844). Abban senki nem kételkedett, hogy a latin menthetetlen, ideje lejárt, de a nem magyar elitek többségükben elutasították a latint felváltó magyar nyelvi monopóliumot. Mivel a birodalmi status quót egyedül a magyar liberális mozgalom

veszélyeztette, udvar és kormány természetesen a nemzetiségi követelésekkel rokonszenvezett.

Az irodalom, különösen a magyar sovinizmust kipellenegérező első világháború előtti, majd a Trianont igazoló külföldi irodalom úgy tudja, hogy mivel a soknemzetiségű ország nemessége magyar volt, a nemzetiségi konfliktus összefonódott az urak és parasztok közötti osztályharccal. A nagy- és középbirtokos családok zöme valóban magyar nemzetiségű volt, és ami ebben a vonatkozásban szintén figyelembe veendő, a 19. század első negyedében megindult magyarosítás jelentős sikereket ért el a régi és új nemes szerb, szlovák, román és ukrán földesurak, hivatalnokok és értelmiségiek körében. Tudtommal mindeddig nem készültek pontos felmérések a nemesi családok elmagyarosodásáról, de a kérdésről kiváló, a 2002 előtt megjelent irodalom bibliográfiáját feldolgozó elemzést adott Borsi-Kálmán Béla.²⁷

A magyarosítást visszautasító nemzetiségi nemességről jóval visszafogottabb volt a kutatás. A magyarosítást pozitívan értékelő történészek és publicisták inkább az asszimiláció sikereivel foglalkoztak, a szerb, szlovák és román történetírás pedig nem szívesen gyengíti a „magyar úrnemzetiségi paraszt” dogma erejét.

Tény az, hogy azok a nemzetiségi megyék, ahol a nemesség ellenezte a magyarosítási programot, a négy reformországgyűlésen a kormányt támogatták. Egyszer sem választott liberális követet Árva, Bács, Krassó, Szepes, Turóc és a három szlavón megye.

²⁷ BORSI-KÁLMÁN Béla, *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 292 l.

A nyelvi nacionalizmus korában békés együttélés elképzelhetetlen a nemzetiségek autonómiája nélkül, azaz másként, mint federális típusú állam keretében. Hála a svájci példának, ezzel az igazsággal a legtöbb közép-európai politikus, politológus és történész tisztában van vagy 150 év óta. A nacionalizmus természetrajzához azonban az is hozzá tartozik, hogy célja nem a békés együttélés, hanem az osztatlan uralom. Magyar oldalról federációs tervekkel – Martinovics 1793-ban írt alkotmánytervétől eltekintve – csak bukás után vagy a bukás előtti utolsó pillanatban próbálkoztak, tehát akkor, amikor sikerre nem volt remény. A maguknak területi autonómiát és az ország federális átalakítását követelő nemzetiségek 1918 után a régi terveket azonnal ad acta tették. A megszűnt Monarchia örökébe nem federális, hanem magukat nemzetinek kikiáltott soknemzetiségű utódállamok léptek. Az azóta bekövetkezett tragédia-sorozat nem hozott gyökeres változást. Sem a történelem, sem a politika nem tudott Közép-Európában megszabadulni a nacionalizmus eszmerendszerétől.²⁸

A magyar kivétel vége

A felvilágosult Európa a zsidókat nem nemzetiségnek, hanem felekezetnek tekintette. 1792. november 12-én, a *Deputatio Regnicolaris in Publico-Politicis* elfogadta Haller József gróf tervezetét a zsidók jövődő állapotáról. Haller *Planuma*

²⁸ Ld. ROMSICS Ignác, *Nation and State in Modern Hungarian History*, in *Hatalom és kultúra – Power and Culture. Plenáris előadások*, szerk. JANKOVICS József, TUOMO LAHDELMA, NYERGES Judit, PETERI LAIHONEN, Jyväskylä, 2002, 85–114.

és az elfogadott szöveg minden megkülönböztetés eltörlését javasolta, s azt a célt fogalmazta meg, „hogy a zsidók érezzék Magyarországot hazájuknak”. Magyarul egyik irat sem hozzáférhető, a latin eredetűt is csak levéltárban lehet olvasni,²⁹ holott Haller *Planum*ával kezdődött az európai zsidóság történetének egyik szép és izgalmas fejezete, amelynek során egy több százezer főnyi zsidó közösség spontánul magyar anyanyelvűvé vált három generáció leforgása alatt. Érzelmi paktumot kötöttek a zsidók a magyar nyelvvel, mint annak idején Szeferadban a spanyollal, és Askenázban a később jiddissé vált némettel.

Minden kor gyárt közhelyeket, amelyeket nem illik kétségbe vonni. A 19. századi magyar–zsidó kapcsolat is egy ilyen típusú, forrásokkal keveset törődő absztrakt formula, az úgynevezett emancipációs alku áldozata néhány évtized óta. A klisé azt jelenti, hogy a politikai osztály jogokat ígért/adott, s ennek fejében a zsidóság üzleti szakértelmét és tőkét a magyar gazdaság szolgálatába állította, csatlakozott a magyar nacionalista ideológiához, és legalábbis neológ része feladta a zsidó hagyományt. Sikerét a formula feltehetőleg annak köszönheti, hogy a zsidóságról lévén szó, üzletre, *business dekre* redukál egy sokrétű szellemi, társadalmi és politikai folyamatot, a magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összetalálkozását.

Az összetalálkozást megkönnyítette az etnikai és vallási pluralizmus hagyománya. Magyarország Szent István kora

²⁹ A *Planum* francia fordítása: KECSKEMÉTI, Charles, Présentation du Plan du comte Joseph Haller, in *Les Églises et le Talmud, ce que les Chrétiens savaient du judaïsme (XVI^e–XIX^e siècles)*, ed. Daniel TOLLET, PUPS, 2006, 173–183.

óta specializált etnikumokra bízta nem egy szakmai szükséglet kielégítését. A reformkorban felgyorsuló modernizálódás a zsidóktól kaphatta és kapta meg a hiányzó polgári szakértelmet. Vallásilag nem ütközött nehézségbe a „magyar kivétel” kiterjesztése a zsidóságra. Kölcsönös tisztelet és bizalom tette lehetővé az összetalálkozást, majd a liberálisok és a haladó zsidók közös harcát az 1849-ben szimbolikusan, 1867-ben pedig ténylegesen törvénybe iktatott emancipációért.

1800 és 1870 között egész Nyugat- és Közép-Európa megadta az egyenjogúságot a zsidóknak. Nyilvánvalóan ebbe a kontextusba tartozik a magyarországi folyamat, de olyan sajátos vonásokkal, amelyekkel nem találkozunk sem a Monarchia osztrák tartományaiban, sem a távolabbi Nyugaton. Sajátos volt az, hogy az emancipáció ügyét az ellenzék karolta fel, s így a hazai zsidóság az 1867-ig tartó osztrák–magyar konfliktusban automatikusan a magyar oldalon állt. Sajátos volt, hogy ez a zsidóság nem a Mendelssohn-i felvilágosodás által javasolt irodalmi németet, hanem a nehéz és a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományaiban lenézett magyart választotta világi kultúrnyelvként. Sajátos volt a zsidóság integrációjának serkentő hatása a magyar gazdasági és szellemi életre. Végül sajátos volt az is, ahogy a magyar politikai osztály hangadó része elutasította az orosz és német kórnak tekintett antiszemitizmust az 1918 utáni radikális fordulatig.

A fordulat félelmetesen gyors és brutális volt. A „magyar kivétel” hirtelen megszűnt. A két háború közötti légkör szinte szuggerálta, hogy a régi Magyarország volt a judeofóbia és a pogromok egyik őshazája. A vészkorszak nemcsak hitelesítette ezt az elképzelést, hanem az egész emancipációs küzdelmet groteszk handabandázássá torzított.

ta. Nem lehet nem feltenni a kérdést: melyik az igazi Magyarország?

Végszó

Tizenkét, azt hiszem, nem lényegtelen kérdést érintettem vázlatosan, hogy illusztráljam az előadás címének jogosultságát. A tizenkét kérdés:

Mit jelent a nemzeti egység – A haladás feltétele a pluralizmus – Terminológiai nehézségek – A hungarus nemzet működése – A kivételes magyarországi vallási pluralizmus – A magyar politikai osztályon belüli pluralizmus – A folytonosság a 'cenzúrázott' Magyarországon – A reformkori erőviszonyok – A pluralizmus 1848/49-ben – A dualizmus kori látzat-pluralizmus – A hungarus nemzet megszüűnése – A magyar felvilágosodás és a zsidó haszékala összetalálkozása.

Ez a *longue durée* megközelítés oda mutat, hogy az egykor az egész Kárpát-medencét betöltő, rendkívül bonyolult országot a tudatosan vállalt pluralizmus tartotta fenn és építette újjá a nagy válságok után. A megyei, országgyűlési és vallási pluralizmusra épülő magyar társadalom képtelen volt az újkori Európát átalakító abszolutizmushoz idomulni, ez vezetett a krónikus osztrák–magyar ellentéthez. De a képviseleti rendszer tette lehetővé a hosszú ideig működő kompromisszumokat is. Az arisztokratikus pluralizmus teremtette meg 1790 és 1867 között a liberális, parlamentáris, gyorsan modernizálódó és polgárosodó jogállamot. A létét fenyegető nacionalista kihívással azonban nem tudott megbirkózni, a

demokratikus pluralizmus rizikóját pedig nem vállalta. Aztán jött, ami jött.

Több kérdést illetően eltérek a magyar történetírásban meghonosodott látásmódtól. Valamennyi vitatott pontra felhívtam a figyelmet, abban a reményben, hogy a vita folytatódni fog.

A történelmi erudíciót politikai aprópénzre váltani elterjedt szokás. Talán e miatt a szokás miatt jutott Karl Popper³⁰ arra a következtetésre, hogy a történelemből semmit nem lehet tanulni. Popper szkepticizmusa nem győzött meg. A múlt szüntelenül üzen a jelennek, s a történész feladata, hogy az üzenetet elolvassa, akkor is, ha a szöveg homályos, elmosódott, hézagos vagy átfestett. A hosszú magyar történelem egyik üzenete, hogy a nemzet folytonosságát egyszerűsrimd kifejező és biztosító, korról korra átívelő hagyományoktól eltérni súlyos, akár jóvátehetetlen következményekkel jár.

1956-ban, spontánul, felülről kiadott jelszó nélkül kísérelte meg a forradalom a visszatérést a pluralista hagyományhoz. A forradalom vérbefojtása után harminchárom évig kellett várni, hogy útjára indulhasson az új pluralizmus.

³⁰ Karl Raimund POPPER, *The Open Society and its Enemies*, Vol. I, *The Spell of Plato*, London and Henley, Routledge and Kegan Paul, 1977, xi–61. Ld. például a 25. fejezetet: Jelent valamit a történelem?

Görömbei András (Debrecen)

Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában

1.

A köztudatban az utóbbi évtizedekben az irodalom közösfőformáló szerepe leértékelődött. Pedig a művekben megnyilatkozó közösségi, nemzeti felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával, hanem egyenesen abból következik. A művészet autonómiája azt is jelenti, hogy ha az alkotót nemzeti közösségének sorsa izgatja, akkor arról kell vallania, azzal kell szembesülnie.

Ez a nemzetföltő, nemzeti sorskérdésekkel szembesülő magatartás fontos vonása irodalmunknak. A magyar irodalom legjobbjai mindenkor felelősnek érezték magukat nemzetük sorsáért és jövőjéért.

A nemzet kollektív identitás, azaz közös azonoságtudat. Közös emlék a múlttól, közös helytállás a jelenben és közös terv a jövőre.

Az utóbbi években a szakirodalom alaposan föltárta a nemzetfogalom rendkívül összetett történetét és bemutatta mai sokféleségét.¹ Európában ma nincs általánosan elfogadott jogi definíciója a „nemzet” fogalmának.²

¹ S. Varga Pál, Debreczeni Attila munkái.

² *A „nemzet” fogalma. (A Frunda-jelentés)*, Pro Minoritate, 2005/Tél, 111.

Ez azonban egyáltalán nem csökkenti e fogalom jelentőségét, hanem körütekintő szemléletre kötelez. Mindenütt olyan nemzetfogalmat kell érvényesíteni, amelyik figyelembe veszi a helyi sajátosságokat, és tiszteletben tartja az alapvető emberi jogokat.

„Trianon megtanított arra, hogy nem az állam, hanem a nemzet az a nagyobb összekovácsoló történelmi fogalom, amelyben mindenki elfér, aki magyarnak vallja magát, függetlenül attól, hogy milyen határok húzta keretben kell élnie.”³

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti tudat és nemzeti önismeret. „Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója nélkül nincs nemzet.”⁴

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást igényel. Ha a nemzet elveszti önazonosságának alapelemeit, nyelvét, történelmi tudatát, kultúráját, akkor megszűnik létezni.

Az azonosságtudat folyton alakul és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy formálja, mint a kultúrák szembesülésének tapasztalata.

2.

Nemzeti önazonosságunknak anyanyelvünk a legfontosabb tényezője. Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők

³ BENKŐ Samu, *Hitkeresés évadján*, in UŐ, *Monológ alkonyatban*, 2005, 265.

⁴ ILLYÉS Gyula, *Szellem és erőszak*, 246.

között mély kapcsolat van. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, gondolkodásmód, sajátos logika is. Az anyanyelv „az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója”.⁵ Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát. Az anyanyelvvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titka-
inak is birtokába jut az ember.

A 18. század végén jelentős változás ment végbe a magyar nemzettudatban: a nemesi előjogokra épülő nemzettudattal szemben az értelmiség ekkor kidolgozott egy nyelvi alapon elgondolt egységesítő nemzeteszmet. A modern nemzeteszme alapkritériuma így a nyelvi egységesség lett.⁶

Magyarország történelmével magyarázható, hogy íróink és költőink a régi korokban és a huszadik században egyaránt sokszor érezték veszélyben a magyar nyelvet, a magyar identitást, ezért a magyar irodalomnak a magyar nyelv igen gyakori témája.

Irodalmunk a nemzeti kibontakozás idején szinte „szakralizálta” a magyar nyelvet, azonosította a nemzeti identitással.⁷

Trianon után ez a szakralizáció újra megerősödött, egyúttal azonban archaikus, sőt anakronisztikus jelleget is kapott, hiszen az anyanyelvet védő, értékeit tudatosító irodalomnak a reformkor, a nemzeti kibontakozás, az anyanyelvű-

⁵ GÁLL Ernő, *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*, in Uő, *A sajátosság méltósága*, 1983, 94.

⁶ (Bíró Ferenc könyve alapján) DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás*, in *Nemzet, identitás, irodalom, a nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció...*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 201.

⁷ Uo.

ség megteremtésének korszaka volt a természetes ideje. Ez az archaizmus és anakronizmus azonban nem az irodalom bűne, hanem a történelemé.⁸

A világban ma több mint hatszáz millió ember él nemzeti kisebbségben. A kisebbségi sorsú nemzetrészek esetében egzisztenciális kérdés az anyanyelv, a kommunikáció folyamatait biztosító jelrendszer karbantartása, minőségének megőrzése.

„Az emberi jogok korszerű értelmezésének tudomány-politikai konzekvenciája nem lehet más, mint hogy a kisebbségek igényt tartanak a kultúra egészének birtoklására, úgy is, mint az egyetemes műveltség eredményeinek befogadói és úgy is, mint annak további gazdagítói.”⁹

A magyarság anyanyelvvédő és az anyanyelv értékeit tanúsító irodalma az emberi szabadságigény és otthonosság-igény egyetemes érvényű megnyilatkozása is.¹⁰

⁸ Sütő András *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvéről írta Alexa Károly: „A vállalkozás – 1977-ben szépíró író nyelvvédő traktátust – archaikus. És régies a szó is, amit s amivel véd. Nem XX. századi. Utoljára a reformkorban jelentette a szó pusztá önmagával a szólhatást, a megszólalást, a pusztá szóért való szóemelést. Nem a mi dolgunk, a történelemé, hogy elszámoljon emiatt – e visszakanyarodásért – önmagával.” ALEXA Károly, *Maros menti Parainézis*, Kortárs, 1977, 12. sz., 2000.

⁹ BENKÓ Samu, *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület feladatai*, Budapest, 1993, 13. (Idézi UŐ, *Monológ alkonyatban*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005, 16.)

¹⁰ Minderről részletesen: GÖRÖMBEI András, *Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalomban*, in UŐ, *Irodalom és nemzeti önismeret*, Nap Kiadó, Budapest, 2003, 63–79.

3.

Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot. Irodalmunk egyik fő vonulatának minden időben a nemzeti felelősségtudat volt az ösztönzője. A régi századokban is ez vetette föl újra és újra a nemzeti lét „lenni vagy nem lenni” kérdését, amellyel Mohács óta folyton szembesül irodalmunk. A kiegyezés után némiképp háttérbe szorult ez a gond, Trianon azonban új dimenziókkal súlyosbította tette újra tragikusan időszerűvé.

Íróink mindenkor tudták és tudatosították azt, hogy a nemzet helyettesíthetetlen érték, melyet állandóan óvni és alakítani kell. Hittek abban, hogy az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony eszköze.

Irodalmunk időről időre nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

A magyar nemzeti tudat formálásában kitüntetett szerepe volt annak a közéleti erkölcsi igényességnek, amely a gyarlóságainkkal szembenéző nemzeti önbírálatban nyilatkozott meg.¹¹

Czeslaw Miłosz szerint a közép-európai irodalmak legszembetűnőbb sajátossága a történelem állandó jelenléte.¹² Ez a megállapítása reánk nézve különösen igaz.

A magyar történelem egyik jellegzetessége az, hogy Mohács óta az országot irányító politikai hatalom és a nem-

¹¹ BENKŐ Samu, *Monológ alkonyatban, i. m.*, 267.

¹² MIŁOSZ, Czeslaw, *A mi Európánk*, in UÓ, *A kétségbeesés tisztasága*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 321.

zet szellemiségét, lelkiségét kifejező irodalom csak egy-egy kivételes pillanatban találkozott, általában azonban szemben állt egymással.

Emellett Trianon óta a magyarság egyharmada az ország határain kívül él. Ezek a tények telítették és telítik ma is nemzeti sorskérdésekkel a magyar irodalmat.

Történelmünkkel szorosan összefügg az is, hogy a nemzetben feloldhatatlannak látszó ellentétek feszülnek egymásnak századok óta. A magyar irodalom gyakran vált a nemzeti azonosság mértékévé.¹³

Csak példaképpen utalok itt klasszikus irodalmunk egyik alakjára.

A keresztény egységtudat és a teljes magyar magárahagyottság érzése talált feloldást a 15. századi magyar irodalomban abban az eszmében, hogy a magyarság a kereszténység védőbástyája. A haza és a kereszténység első összekapcsolása Janus Pannonius költészetében tűnik fel,¹⁴ majd magyar nyelven Balassi Bálint műveiben kap világirodalmi rangú kifejezést.

Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposza közösségformáló és cselekvésre mozgósító történelemértelmezés. Zrínyi írói életműve „a kora újkori nemzeti önismeretnek és

¹³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemzet, nyelv, irodalom az egységesülő világban*, in UŐ, *A megértés módoszatai: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003, 18.

¹⁴ DEÉR József, *A magyar nemzeti öntudat kialakulása*, in *A magyar esszé antológiája. Sorskérdések I.*, vál. és szerk. DOMOKOS Mátyás, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 108.

identitástudatnak legmélyebb forrása.”¹⁵ Eposza „a *concordia Christiana* szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudatot tükrözi.”¹⁶

Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg. A jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz*, a hazához való hűség *Szózata* és a szabadság-küzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal*. Katon József *Bánk bánját* a nemzeti függetlenséget, nemzeti érdekegyesítést szorgalmazó eszméje emelte nemzeti drámává. A magyar nyelv egyik legnagyobb mesterének, Arany Jánosnak az organikus nemzeti kultúra és történelmi tudat megteremtése volt a fő művészi törekvése.

Jellemző a magyar irodalom nemzeti felelősségtudatára, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát is a sajátosan magyar nemzeti sorskérdések felől szemlélte, nem törekedett idealizálásra, hanem olyan problémát látott a Monarchiában mint realitásban, amelyre a saját nemzeti nézőpontja felől kell választ adnia.¹⁷

4.

A magyar irodalom és a nemzeti önismeret a 20. században is szorosan összekapcsolódik, bemutatására csak monográfi-

¹⁵ BITSKEY István, *Virtus és poézis. (Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben.)*, in *Nemzet, identitás, irodalom... i. m.*, 52–62.

¹⁶ Vö. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változata, in Körösök vidéke*, szerk. ERDMANN György, Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1989, 6–7.

¹⁷ GÁNGÓ Gábor, *Az Osztrák–Magyar Monarchia irodalmi ábrázolása Jókaitól Esterházig*. Kézirat.

ák vállalkozhatnának. Itt csupán jelzésszerűen utalok néhány modell értékű példára.

A magyar nemzeti tudat és önismeret történetében a 20. század legelején Ady Endre nyitott új horizontot. Egymaga érvénytelenítette a hivatalos magyar önszemléletet. Nemzetfogalmának nem az eredet, hanem a magyar sors vállalásának minősége adta tartalmát: „Kitárul afelé karom, / Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom.” Ady művészete máig ható érvényű modellje annak a szellemi-erkölcsi szuverenitásnak, amely a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja.

A Trianonban bekövetkezett nemzeti tragédia ösztönözte a húszas–harmincas évek fiatal nemzedékének tagjait arra, hogy az addig a nemzet fogalmából kihagyott népréteget is a nemzetbe emeljék. A népi írók számára a nép az egész nemzetet jelentette. A népi jelzőt annak a politikai gondolkodásnak és cselekvésnek a jelölésére használták, amelyik egyszerre irányult a magyarság szociális és nemzeti problémáinak megoldására.

Ady nemzeti felelősségérzését leginkább közvetlenül Németh László és Illyés Gyula örökölte.

Németh László írói életművének összefogó, szervező elve a magyarság felemelésének szándéka. Enciklopédikus műveltségét a magyarság erkölcsi minőségének javítására mozgósította. Az új magyar irodalom küldetését a nemzeti történelem, sors alakítására méltó és alkalmas erkölcsiség kialakításában jelölte meg. Regényeiben és drámáiban ennek a nagy tervnek, szándéknak az emberi akadályaival vetett számot. Esszéiben és tanulmányaiban a „minőség forradalmá”-t hirdette meg. A tragikus magyar sorsot pozitív

feladattá, más nemzetek számára is példaadó küldetessé akarta változtatni.

Közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és művészi minőség találkozásának eredménye, hogy Illyés Gyula „korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét”.¹⁸ A 20. század körülményei között is képes volt érvényt szerezni annak a közösségért cselekvő költői magatartásnak, melynek nagy példáit a klasszikus magyar irodalom olyan alakjaiban látta, mint Zrínyi és Petőfi. Nagy versei – *Nem menekülhetsz, A Kacsalábonforgó Vár, Hazza a magasban, Nem volt elég, A reformáció genfi emlékműve előtt, Egy mondat a zsarnokságról, Árpád, Bartók, Koszoru* – a magyar történelem egy-egy korszakának, egy-egy problémájának a nemzeti tudatot fölrázó megítélései. Nem egy esetben a magyar kultúra becsületének is védjegyei. Prózai művei önéletrajza vonalán haladva adnak átfogó képet a huszadik századi magyar történelemről. Drámáiban sorra veszi a magyar történelem sorsdöntő helyzeteit, hogy az elmulasztott lehetőségek elemzésével új értelmű hazafiságra ösztönözzön.

A 20. század első felében a magyar irodalom nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

¹⁸ CSÓRI Sándor, *Illyés Gyula köszöntése*, in Uő, *Tenger és diólevél*, Püski Kiadó, Budapest, 1994, I., 395.

5.

Súlyos vesztesége a magyarságnak, hogy a második világháború utáni korszakváltás nem a magyar szellemiségben ki-munkált szellemi–erkölcsi értékek alapján történt, hanem a nemzetet elnyomó idegen nagyhatalom érdekei szerint.

A kommunista diktatúra betiltotta a nemzeti irodalom sokszínűségét: minden polgári értéket száműzött, a nemzeti érzést, nemzeti gondolatot pedig nacionalizmusnak bélyegezte és üldözte. Kirekesztette a nemzetből a Trianonban elszakított magyar nemzetrészeket éppúgy, mint a nyugati magyarságot.

A diktatúra azonban nemcsak mérhetetlen szellemi–erkölcsi károkat okozott irodalmunkban, hanem ellenállást is kiváltott. Az 1950-es évek elejétől a rendszerváltozásig tartó évtizedek irodalma úgy is olvasható, mint a magyarság szellemi–erkölcsi szabadságharcának esztétikai foglalatja.

Illyés 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című verse elementáris erővel nevezi meg a zsarnoki uralom alá kényszerített ember alapélményét, a teljes kiszolgáltatottságot. Ez a vers csak az 1956-os forradalom idején jelenhetett meg, s utána harminc éven keresztül, ameddig a hatalom önmagára ismerhetett benne, újra tiltott mű volt, de már benne élt a nemzet tudatában.

A magyarság megalázása ellen már az ötvenes évek első felében remekművek tiltakoztak: *Tékozló ország*, *Gyöngyszoknya*, *Galilei*, *Bartók*, *Szerelem*, *Niki*. Elemi emberi jogokat és értékeket vettek védelmükbe a diktatúrával szemben. „Mert növeli, ki elfödi a bajt” – idézhetjük Illyés versének szállóigévé vált szavait. Juhász Ferenc történelmi tárgyú eposza azt tanúsította, hogy „a szabadság a legtöbb, amit adhat önma-

gának az emberiség”. Déry kutyatörténetének nemzeti tudatot formáló üzenete pedig az volt, hogy „a szabadságot nem lehet semmivel sem helyettesíteni vagy pótolni”.

Irodalmunk így készítette elő a nemzet szellemiségében az 1956-os forradalmat és nemzeti szabadságharcot, melynek legjobb íróink műveikkel is cselekvő résztvevői voltak.

Az 1956-os forradalom leverése után Magyarországon az irodalom a hatalom harmonikázó prése alatt folytatta küzdelmét az emberhez méltó életért. Megtartó szellemi-erkölcsi erőt sugárzó művek sorát idézhetjük emlékezetünkbe ezekből az évtizedekből is.

Itt most csupán utalni tudok három fő tendenciára, amelyek a hazugságra épült diktatórikus és nemzetellenes politikai rendszerrel szemben erősítették, tisztították a nemzeti önismeretet és öntudatot. Ez a három fő tendencia: a személyiség autonómiájának, szabadságának védelme; a szét-darabolt, szétszórt magyarság szellemi összetartozástudatának helyreállítása és a magyar nemzetellenes történelmi tudat korrekciója.

Ezt a három problémakört veszem most sorra, mindegyiket művek sokaságával kellene bemutatni. Itt azonban most csak jelzést adhatok róluk.

A személyiség autonómiájának védelme

A diktatúra fő ellenfele az autonóm személyiség volt. Az irodalom az elemi erkölcsi normákat is semmibe vevő politikával szembeszállva védte az emberi méltóságot, igényességet, az autonóm személyiség értékeit. Sok-sok válto-

zatban mutatta meg azt, hogy „az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni”.¹⁹

Nagy László költészetének fő iránya a társadalmi zülléssel szembe forduló művészi küzdelem. A *Menyegző*, a *Medvezsoltár*, a *Balassi Bálint lánjboszéde*, a *Gyászom a Színészkirályért* és még oly sok nagy verse a társadalmi züllés leleplezése és a fenséges emberi magatartás példája.

Csoóri Sándor írói világképét áthatja a nemzeti felelősségtudat. Küldetésének vallja a fölismert és a kimondott igazságok közötti távolság megszüntetését. Művei szemléleti tágasságot, hangulati, érzelmi, gondolati gazdagságot sugároznak. Személyessége életművének hitelesítő középpontja. Írásai mindig eszméltető hírekkel, fölrázó gondolatokkal, érzésekkel lepnek meg. Művészetének vallomásos közvetlenségével is ösztönzi olvasóit a teljes belső szabadságra, a nemzeti, közösségi ügyekben való tájékozódásra és felelősségteljes cselekvésre.

Nagy Gáspár szerint a költőnek emlékeznie „esküdt kötelesség”, s nem lehet kisebb ambíciója, mint hogy éppen azt nevezze néven, amit a megfontolás, a gyávaság, az önmagát túlélt hatalom elhallgatni parancsol. Emlékezni, látni, megnevezni és sohasem félni – eme szemléleti alapelvek szerint épül költészetének morális és poétikai rendje. A hazugság, a történelmi tudatzavar, a történelmi és kulturális nemzetszűkítés, öncsonkítás ellen küzdve adott és ad példát arra, hogy modernség és közösségi küldetés, hagyományok gazdag sokféleségéhez való kötődés és korszerűség, erkölcs és esztétikum nem kizárják, hanem feltételezik egymást. Nemcsak

¹⁹ ILLYÉS Gyula, *Kegyenc*, in Uő, *Drámák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969, II., 377.

néhány történelmi jelentőségűvé vált versével járt ösztönzőn, eszméltetőn előtte a magyarországi és kelet-közép-európai változásoknak, hanem egész habitusával, tisztaságot sugárzó és követelő magatartásával.

A szétszórórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása

A kommunista diktatúra kirekesztette a magyar nemzetismertből és nemzeti önismeretből a határon túli magyarságot. A kisebbségi magyarságot kiszolgáltatta a többségi államok asszimilációs törekvéseinek, a nyugati magyarságot pedig ellenségnek minősítette.

Ezt a példátlan önszemléleti korlátoltságot, nemzetszűkítést a magyar irodalom soha sem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hetvenes évek elejétől kezdve azonban – a diktatúra lágyulásával párhuzamosan – irodalmunk folytonos küzdelemben kiharcolta a magyarság szellemi összetartozásának, egységes szemléletének lehetőségét.

A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. A hetvenes–nyolcvanas évektől irodalmunk élvonalához tartozó művek sora világította meg – gazdag esztétikai változatokban – a kisebbségi léthelyzet sajátos dimenzióit, mindenekelőtt a kisebbségi személyiség és közösség önvédelmi küzdelmét. Ez előbb a kisebbségi magyarság sajátosságának, nemzeti identitásának védelmében, majd a szétszóródás és a kisebbségi elidegenedés groteszk fantaszti-kummal elegyített bemutatásában nyilvánult meg.

Művek tucatjait idézhetjük, amelyek az elemi emberi normák megsértését panaszolják, a kiszolgáltatott ember

keserűségéről adnak számot. S változatos esztétikai formákban keresik a kisebbségi személyiség és közösség emberhez méltó létlehetőségeit, más közösségekkel egyenlő létesélyeit.

Sütő András – *Erdélyi változatlanságok* című könyvében – sokszor idézi a svájci kantonok, finn, olasz, spanyol autonómiák példáját. Ezek azt bizonyítják, hogy a kisebbségek emberhez méltó élete nem illúzió csupán, hanem megvalósítható lehetőség.

A kisebbségi és a nyugati magyar irodalmak természetes integrálása a magyar irodalomba teljessé és összetetté tette a magyar irodalom nemzeti önismereti képét.

A történelmi tudat korrekciója

A kommunista hatalom történelmi amnéziát parancsolt a nemzetre. Eltiltotta a nemzetet saját történelmétől, eltiltotta önmagától. Gátolta a nemzet történelmi önismeretét, nemzeti létéhez szükséges azonosságtudatának kialakítását. A történelmi amnéziával és ködösítéssel szállt szembe irodalmunk sok-sok maradandó alkotása.

A világháborús szerepünkről kialakított torz tudatot olyan művek korrigálták, mint a *Magyarok*, a *Kompország katonái*, a *Magyar apokalipszis*. Hosszan folytatható lenne a sor, most azonban, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc félévszázados évfordulóján inkább erről szólok néhány szót.

1956 a forradalmak világtörténetében vált fordulóponttá, mert nem egyetlen kizsákmányolt osztály, nem egyetlen elnyomott népréteg kereste benne a maga igazát, hanem a totális emberi kiszolgáltatottság ellen lázadt fel egységesen egy egész nemzet. Ebben a forradalomban a megnyomorí-

tott, kiszolgáltatott tömegeből újra megszületett a magyar nemzet. Nem véletlen, hogy az Irodalmi Újság forradalmi száma 1956. november 2-án Petőfi *Ismét magyar lett a magyar* című versével indult. A nemzet szabadság-akarata kapcsolta össze a magyar történelemnek ezt a két eszményi pillanatát: 1848. március 15-ét és 1956. október 23-át. 1956 november 2-án íróink arról tanúskodtak az Irodalmi Újságban, hogy csodát művelt az „emelkedő nemzet” (Németh László), kivívta történelmének „legnagyobb és első győztes forradalmát” (Déry Tibor), a magyarság „az emberi fajta csillagfénye lett” (Örkény István).

Aztán 1956. november 4-én a szovjet hatalom fegyverével uralomra segített áruló vette át az ország irányítását. Kormányprogrammá lett a forradalom ellenforradalommal nyilvánítása és iszonyú megtorlása, a nemzeti érzés, önismert, öntudat megsemmisítése.

1956 novemberében száznál több neves magyar értelmiségi – köztük Kodály Zoltán, Németh László, Déry Tibor, Veres Péter – nyilatkozatban vallotta meg – ezért, ha kell, a halált is vállalva – teljes egyetértését a magyar szabadságharc hőseivel, s tiltakozott a forradalmárok letartóztatása és deportálása ellen.

Az Írószövetség 1956. december 28-i közgyűlése pedig Tamási Áron *Gond és hitvallás* című memorandumával fogadott hűséget „a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett”.²⁰

²⁰ TAMÁSI Áron, *Gond és hitvallás*, in UŐ, *Zeng a magosság. In memoriam Tamási Áron*, vál., szerk. TAMÁS Menyhért, Nap Kiadó, Budapest, 2006.

A hatalmas idegen túlerő és az azt szolgamód kiszolgálók tömege azonban elérte azt, hogy a népesség legnagyobb részében hamarosan mélyre szálltak a forradalom eszméi. Morális nemzetvesztés történt, a többség csöndes kiegyezése a hatalommal. „Átváltoztak a béklyók cukorral cifra pereccé.”²¹

Mégis, a szabadságnak a forradalomban átélt nagyszerű pillanatai és a forradalom soha meg nem cáfolt eszméi a nemzet belső, megtartó erejévé váltak az újabb hódoltság évtizedeiben. S egyre visszafoghatatlanabban szólaltak meg, követelték igazságukat.

A nyugati magyar írók hivatásuknak tekintették és tekintik ma is a forradalom eszméinek őrzését, dokumentumainak összegyűjtését, történetének tárgyilagos értelmezését. A forradalomról szóló műveik a rendszerváltásig legális úton nem kerültek be Magyarországra, a nemzeti tudat formálásában mégis fontos szerepet játszottak, mert sokféle módon eljutottak a magyarországi értelmiség legjobbjaihoz.

Magyarországon évtizedekig csak metaforikus költői át-tételekben, rejtjeles beszéddel lehetett szóba hozni a forradalom emlékét és eszméit. Az értelmezők nem világíthatták meg az „erős metaforák” üzenetét, mert az az írók elleni följelentés lett volna. Március vagy Petőfi szólítása az októberi forradalom szólítása is volt a magyar irodalomban.

A prózairodalom az okkereső tárgyilagos számbavétel módszerével, a hatalom által okozott sérelmek megmutatá-

²¹ NAGY László, *Medvezsoltár*, in UŐ, *Versek és versfordítások* I., Holnap Kiadó, Budapest, 2004, 355.

sával próbált először tárgyilagosan számot vetni 1956-tal, de ennek a törekvésnek is gátat szabott a politika.²²

1956 három évtizeden keresztül tabu témának számított Magyarországon. Ez pedig lehetetlenné tette a reális történelmi tudat kialakítását. „Olyan ez, mintha egy drámában csakis a mellékszereplők mondatai hangoznának el, csak fojtott, részleges utalásokból sejthetnénk, hogy a főszereplők miféle vélt vagy valóságos eszmék nevében csaptak össze. Holott annak, amit félig írtak meg, amit félig mondtak csak el, a másik fele elintézetlenül ott iszaposodik a valóság alján, a tudatunkban, a történelemben”²³ – írta Csoóri Sándor 1968-ban *A kiegyensúlyozottság ára* című esszéjében.

A „fölsimerhetetlenre pofozott őszi hónap”²⁴ sokféle átételben, utalásban kért szót irodalmunkban.

Petri György titokban terjesztett verse (*Személytelen voltál, mint a többi*) már a mártír miniszterelnök alakját és sorsát idézte föl:

*De emlékezni szabad
a vonakodó, sértett, tétova férfira,
akibe mégis
fölszívároghatott
düh, káprázat, országos vak remény,
mikor arra ébredt
a város: lövik szét.*

²² Még a legjobb ilyen műben, Sánta Ferenc *Húsx óra* című regényében is kellett egy Igazgató.

²³ CSOÓRI Sándor, *A kiegyensúlyozottság ára*, in UÓ, *Tenger és diólevél*, Püski Kiadó, Budapest, 1994, I., 223.

²⁴ NAGY Gáspár, *Benézünk majd a Múltidőbe... ősszel*, in UÓ, *Szabadrabok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 178.

1984-ben pedig Nagy Gáspárnak a cenzúrán véletlenül átcsúszott verse antigonéi parancsként mondta ki azt, hogy a forradalom mártírjait:

*egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI*

A hatalom megfoszthatta állásától a bátor költőt, a ki-mondott igazsággal szemben már tehetetlen volt. „Ez a vers egy szál virág egy ma még nem létező síron, de meglesz a sír, s rajta lesz a virág” – mondta Csoóri Sándor 1985. március 12-én Nagy Gáspár írószövetségi perén. A következő évben egy másik Nagy Gáspár-versben Kádár János Júdás szerepében ismert magára.

1956 októberének igazsága már kiiktathatatlanul helyet kért az ország nyilvánosságában is, s egyre egyértelműbben és egyre gyakrabban kérdőjelezte meg a forradalom elárulására épített rendszert.

*

A rendszerváltozás utáni időszak politikai küzdelmei háttérbe szorították a nemzet tudatában irodalmunk magasabb nézőpontú értékeit. Pedig a globalizálódó világban a személyiség és közösség legfontosabb védelme a nemzeti összetartozás érzése lehetne.²⁵

²⁵ BOGÁR László, *Magyarország és a globalizáció*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 144.

Az egészséges nemzeti tudat létszükséglete minden olyan közösségnek, amelyik meg akar maradni. A globalizáció megsemmisítő tendenciáinak csak olyan nemzet tud ellenállni, amelyik nem végletesen különböző, egymással szemben álló részekből áll, hanem amelyik nemzeti közösségként tud dönteni létének legalapvetőbb kérdéseiben.²⁶

²⁶ Vö. ANDRÁSFALVY Bertalan, *Mit nevezhetünk magyarnak?*, in *Mi a magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Habsburg Történeti Intézet–Rubicon Kiadó, Budapest, 2005, 35.

Barna Gábor (Szeged)

Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás

*A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és
a magyar identitás megismerésében*

Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás, és alakulásuk/alakításuk folyamata; ezek előadásom kulcsfogalmai. Olyan összefüggésre utaló fogalmak, amelynek vitája fontos művelődéspolitikai kérdésként bő két évszázada van jelen a tudományos és politikai közbeszédben Magyarországon. A nemzeti kultúra különböző értelmezéseiben a nemzetfelfogások eltérő politikai és társadalmi felfogásai tükröződnek.¹ A néprajz, a folklorisztika és a kulturális antropológia az 1980–1990-es években, hazai és nemzetközi összefüggésekben, alapvetően máig érvényesen megfogalmazta véleményét erről a folyamatról. Előadásomban erre, hazai és külföldi kutatók munkáira támaszkodom.

Népi kultúra és nemzeti kultúra

A nemzeti kultúra logikája azon az előfeltevésen alapszik, hogy a nemzet egy minden társadalmi osztályt tartalmazó képződmény, történetileg jött létre, és ennek megfelelően egy

¹ NIEDERMÜLLER 2002. 10.

természetes kulturális örökségbe ágyazódik. A nemzeti kultúra olyan fogalom, amely az összetartozás eszméjét kulturális alapon tartalmazza, s minden olyan kulturális formát átfog, amely ennek az összetartozásnak a kifejeződését szolgálja, illetőleg a „nemzeti” mibenlétét szimbolikusan kifejezi.²

A kultúráról – a nemzeti kultúráról is – többféle felfogás létezik. Az egyik nézet szerint a kultúrát közös társadalmi gyakorlatként értelmezhetjük, a nemzetet pedig egy kommunikációs közösségként.³ Egy olyan szimbolikus közösség megalkotásához, mint a nemzet, az összetartozás kulturális jegyeit és szimbólumait kell megformálni és egyidejűleg a külvilágnak megmutatni. Így keletkeznek a nemzetre jellemzőnek tartott jegyek, a sztereotípiák. Ebben a felfogásban a mindennapok jelenségei alkotják a nemzeti kultúrát, s ezáltal a nemzeti kultúra mint valami természetes dolog tűnik fel, szimbolikus karaktere azonban rejtve marad.⁴

Egy másik értelmezés szerint a nemzeti kultúra a nemzeti sajátosságok gyűjteményeként nem a mindennapokban, hanem mint örökség, mint emlékezet, mint a nemzeti múlt emlékműve lép elő, és közösségi rítusokban, kulcsszimbólumokban, társadalmi mítoszokban és történeti tudásban fogalmazódik meg.⁵

A harmadik értelmezés a nemzeti kultúrát konstrukciónak, innovációnak, szelekciónak vagy „kitalálásnak” tartja. Ennek során a társadalmi valóság elemeiből egy új, egy másik

² NIEDERMÜLLER 2002. 11. Lásd még: SMITH 1995. 155.

³ NIEDERMÜLLER 2002. 14.

⁴ NIEDERMÜLLER 2002. 15.

⁵ SMITH 1995. 56–57., utal más nemzetdefiníciókra is. Lásd még: NIEDERMÜLLER 2002. 16.

valóság keletkezik, ami azonban ebben a formájában korábban soha nem létezett, és mégis történetileg létező társadalmi és kulturális valóságként jelentkezik politikai, társadalmi és kulturális célok elérése érdekében. Szimbolikus valóságról van tehát szó.⁶

A nemzeti kultúrán mindig egy reprezentatív kultúrát értünk, amely politikai, társadalmi eszméket, jelentéseket, értékeket és ideológiákat gyárt, és ezáltal magába foglalja mindazokat a meggyőződéseket, értelmezési módokat és világnézeteket, amelyek a társadalmi és politikai cselekvést befolyásolják.⁷ Minden nemzeti kultúra arra törekszik, hogy a befolyása alá vont egyéneknek világos történeti tudatuk, közös kulturális viselkedésformáik, egyértelmű összetartozás-érzésük és sajátos személyiségstruktúrájuk legyen.⁸ Ehhez toposzokra, kulcsszimbólumokra van szüksége. Ilyen kulcsszimbólumként értendő a *népi kultúra* is.

A folyamat, azaz a *népi kultúra* jelenségeinek a *nemzeti kultúrába* beemelése a 19. század elején kezdődött. Olyan *kulturális jelenségekre* volt szükség, amelyek egy elmúlt, ősi világot reprezentáltak. A népi kultúrában találtak erre alkalmas jelenségeket, megkezdődött a „népi kultúra nemzetiesítése”.⁹ A felhasznált népi kultúra képe „visszatükrözte egyes korszakok, egyes ideológiai, művészeti, politikai irányzatok nemzetfelfogását, változó esztétikai ízlését”.¹⁰ Az alapkérdést Hofer

⁶ Eric Hobsbawm és Terrence Ranger kutatásaira utalva NIEDERMÜLLER 2002. 17.

⁷ NIEDERMÜLLER 2002. 17.

⁸ NIEDERMÜLLER 2002. 18.

⁹ Uo.

¹⁰ HOFER 1991. 7. A népi kultúrának lényegében kétféle megfogalmazása létezik: 1. amely a hatalomból és az irányításból ki-

Tamás abban látja, „hogyan kaptak eddig nemzeti szempontból közömbös jelenségek [...] nemzeti jelentést, ez a nemzeti jelentés hogyan változott, alakult, esetleg tűnt el” az idők folyamán.¹¹

A „népi kultúra nemzetiesítése” a népi kultúra külsődleges szintjén nyilvánult meg: a népművészetben, a viseletben, a szokásokban. A népi kultúra ebben az összefüggésben kizárólag esztétikai minőséget jelentett, amelyet természetes népi-nemzeti érzületként és szellemiség megtestesüléseként és lenyomataként értelmeztek Herder óta.¹² Ez a nemzetiesített népi kultúra a közösségi élet ünnepi szféráját mutatta be, és ezt a képet terjesztette el a népi kultúráról a társadalomban, ami sok esetben máig él.¹³

A népi kultúra egyes elemeinek bevonása a nemzeti kultúrába felhívta azonban a figyelmet a kultúrát hordozó rétegre, „a népre”, amely nálunk sokáig a parasztságot jelentette, valamint a vidékre, s a falura, ahol a „nép” élt. Felfedeztek bizonyos tájakat, településeket. S ez a falu, ez a táj a harmóniát és az ősiséget, a hagyományost és a természetest, egy „nemzetiesített népi kultúra” minden jellemzőjét megmutatta.¹⁴

Napjainkig több népi kultúrakép is forgalomban volt, illetve van Magyarországon. A felvilágosodás képviselői a népi kultúrában az elmaradottság, a tudatlanság, a babonáság tár-

szorított rétegek kultúrájaként, egyfajta ellenkultúraként fogalmazza meg, a 2. pedig ennek kiegészítő (komplementer) jellegét hangsúlyozza.

¹¹ HOFER 1991. 8.

¹² NIEDERMÜLLER 2002. 22.

¹³ NIEDERMÜLLER 2002. 23–24.

¹⁴ NIEDERMÜLLER 2002. 25.

házát látták. A romantika vette észre a benne rejlő ősiséget, esztétikumot, nem egyszer túl is hangsúlyozva azokat. A 19. század közepére megszületett a *folklor*, amely nem jelentett mást, mint a népi kultúra bizonyos kiválasztott elemeinek beemelését a nemzeti műveltségbe.¹⁵ Ez nem a népi kultúra egészének integrációja volt a nemzeti kultúrába, hanem a népi kultúra bizonyos jelenségeinek egyfajta „átstilizálása” nemzeti kultúrává, a domináns társadalmi érdek, a hatalom támogatása és legitimálása érdekében.¹⁶ Egy „domesztikált” népi kultúrát integráltak a nemzeti kultúrába.¹⁷ Egy társadalmilag semlegesített, politikailag idealizált népi kultúrát formáltak meg és használtak fel.¹⁸ A népi kultúra ebben az összefüggésben elsősorban mint a hatalomból kiszorítottak ellenkultúrája fogalmazódik meg.

A 17. és 18. század folyamán a felső osztályok visszahúzódtak a népi kultúrától, a „kishagyománytól”.¹⁹ A 19. századig az uralkodó osztály, az irányító réteg szemlélete és kultúrája, a „nagyhagyomány” – elsősorban az iskoláztatáson keresztül – sok tekintetben visszaszorította a „kishagyománynak” nevezett népi kultúrát. Egyidejűleg, a 19. század első felétől kezdve számíthatjuk azonban a népi kultúra felfedezését is. Megkezdődött a „felfedezett népi kultúra” megalkotása. És ez folytatódott a későbbi évtizedekben, eltérő időpontokban az irodalmi műveltség, a zene, a tánc, az építkezési kultúra és más területen. A két műveltség bonyolult kapcsolatát a

¹⁵ NIEDERMÜLLER 1989.

¹⁶ NIEDERMÜLLER 2002. 22.

¹⁷ NIEDERMÜLLER 2002. 20.

¹⁸ NIEDERMÜLLER 2002. 21.

¹⁹ BURKE 1991. 39–45.

20. század közepének szaktudománya a *folklorizmus*, *neofolklorizmus* és a *folklorizáció* értelmező keretében igyekezett megragadni.

A népi kultúra értelmezése nem volt statikus, minden kor mást és mást értett rajta, másként és másként fogalmazta, szerkesztette meg.²⁰ Tanulságosan foglalta össze a 20. század első felének, s különösen a forrongó 1940-es éveknek a népi kultúráról alkotott felfogását, sajátosan a népi kultúrára alapozott magyar (nemzeti) kultúráról szóló véleményeket 1948-ban írott, de csak a közelmúltban megjelent könyvében Péter László.²¹ E nézetekben az elhatárolódás és az idealizálás különböző fokozatait látjuk, a megreformálás *populaire* és a megőrzés *völkisch* törekvéseit. Kétségtől mindkét viszonyulás kísértett és kísért máig a népi, a paraszti élet és kultúra megítélésében. Az idealizáló felfogást Hofer Tamás az „ökológus parasztember” mítoszaként fogalmazta meg, „a természettel szinte mitikus-vallásos egységben élő”, maga körül harmóniát kialakító ember mítoszaként.²² Andrásfalvy Bertalan ezt nem mítosznak, hanem történetileg a 19–20. századig nyomon követhető, szükségletek által meghatározott valóságos életszemléletnek tartja.²³

Mik voltak az említett, a nemzeti kultúrába átemelt, „átstilizált” elemek? Mindig az adott kor társadalmi céljának megfelelő kulturális jelenségek, részrendszerek. A 18–19. század fordulóján, a 19. század első felében, a herderi néplelket kifejező esztétikum volt a mérték és az érték. Ezért a 18. század

²⁰ NIEDERMÜLLER 1991. 16.

²¹ PÉTER 2005.

²² HOFER 1989. 73.

²³ ANDRÁSFALVY 2004. 40–58., 58–64. s passim

végétől a népmesék, népdalok, népballadák, majd a népzene, a néptánc bizonyos motívumai alkották a folklórt. Hiszen a nemzeti irodalmat, a „nemzeti poézist” (Kölcsey) kellett akkor megalkotni, megújítani.²⁴ Ezért az *esztétikai értékeket felmutató* szövegfolklór-alkotásokat keresték.²⁵ Hamarosan azonban erre épült rá a történetiség elve, amely a népköltészet egyes műfajaiban ősi történeti múlt emlékeit látta. Belőlük régmúlt korok műveltségét vélték rekonstruálhatónak. Egyik szép példája ennek Ipolyi Arnold *Magyar mythológiája*.²⁶ A nemzeti gondolata tehát a 19. század elejétől kezdve összefonódott a nemzeti múlt és kulturális ábrázolhatóságának a témájával.²⁷

A paraszti *tárgyi kultúra* iránti érdeklődés csupán a 19. század legvégén nőtt meg. Megjelenésében a történetiség mellett az esztétikai érték és értékelés szintén nagy szerepet játszott. A paraszti tárgyak divatja az országos általános kézművesipari kiállításokat követően nőtt meg (1885-től). Elsőnek a kalotaszegi varrottasokból és viseleti darabokból álló tárgyegyüttes vált népszerűvé. Ennek hatására a 19. század utolsó harmadától Kalotaszeg lett a legismertebb magyar népművészeti táj. Fokozatosan lépett melléje Torockó, a Sárköz, majd az 1910-es évektől kezdve a Matyóföld, elsősorban Mezőkövesd. E népművészeti tájak felfedezése mögött szociális törekvések is meghúzódtak, hogy a megrendelések révén munkát, megélhetést biztosítsanak a helyben lakóknak. A két világháború között, Erdély, s benne Kalotaszeg elvesztése

²⁴ ANDERSON 1989. 9.

²⁵ NIEDERMÜLLER 1991. 21.

²⁶ IPOLYI 1854.

²⁷ NIEDERMÜLLER 2002. 9.

után Mezőkövesd maradt az egyeduralkodó nemcsak a tárgyi kultúra, hanem egyáltalán a „magyar” népművészet megjelenítésében még az idegenforgalmi, turisztikai irodalom vonatkozásában is.²⁸ Napjainkban a domináns magyar tárgyi jelképek közé számít a székely kapu, amit ősinnek, székelynek és magyarnak tartanak.

A népi kultúrának a nemzeti kultúrába való beépítése során bizonyos földrajzi és kulturális régiókat kiválasztottak tehát, hogy ezzel a népi kultúra ősiségét, eredetiségét megmutassák és szimbolizálják.²⁹ A „Vadrózsák” népe, a székelyek, a palócok, majd a matyók, azaz Kalotaszeg, Székelyföld és az Alföld történeti és földrajzi aspektust adtak a „mi a régi magyar” kérdésnek.³⁰ A tájak szimbolikus hierarchiájában egyes vidékek, különösen a peremvidékek, „nemzeti tájjá” váltak a nemzeti közösség részére, mint pl. Erdély a magyarok és párhuzamosan a románok számára is.³¹ A magyar nagytájak közül a Magyar Alföld az „igazi” magyar kultúra, áttételesen a magyar szabadságvágy, a keleti eredet és a keleti nomád történeti gyökerek szimbolikus kifejezője lett.³² Megjelent a puszta, a tanya, immár mint a „magyar táj” képe.

²⁸ FÜGEDI 1999.

²⁹ Niedermüller 2002. 20.

³⁰ E tájak közismertté válásának egyik csatornáját a 19. századi népszínművek jelentették. (KOLTA 1991. 51–60.)

³¹ KÜRTI 2001. Lásd még: központ és periféria viszonyát, SMITH 1995. 60–62.

³² SINKÓ 1991. 83–89., NIEDERMÜLLER 2002. 26. Ugyanezt a keleti eredetet kívánta kifejezni a 19. század végén felsőbb ösztönzésre terjesztett ornamentika (Huszka József, Lechner Ödön), amely elsősorban a kerámiákon jelent meg. (FEJÓS 1991. 151–152.)

Nem véletlen, hogy a Hortobágy előkelő helyen áll a magyar-ságismérvek sorában.

A *népi kultúra* a kora újkor politikai függetlenségi mozgalmában jelentékeny szerepet játszott, erősítette és támogatta azokat. A 19. század közepére ezt a szerepet a *nemzeti kultúra* vette át.³³ Györffy István híres vitairata és Bálint Sándor pedagógiai programja a néphagyomány alkalmazásának 20. századi lehetőségeiről szólt. Györffy a népi kultúra elemeiben, részeiben, de szemléletében és rendszerében is leginkább azt az alapot látta meg, amelyre építve fel lehetett volna venni a küzdelmet a náciizmus, a kommunizmus, egyszerűen a totalitárius ideológiák ellen, amely tehát közösséget teremt, megélhetést erősít és védelmet biztosít. Napjaink népi kultúra felé fordulása pedig egyrészt globalizációellenes, szolgálja a kultúra bizonyos elemeinek továbbéltetését, valamint viszsztatánítását, másrészt pedig kihasználja a globalizáció kínálta lehetőségeket (fenntartható fejlődés). A valahova tartozás érzését keltve támogatja a helyi társadalmat.

A nemzeti kultúra megalkotása tehát folyamat. Lényegében „a modern társadalmak kulturális szerkezetének” megalkotási folyamata.³⁴ Ez azt is jelenti, hogy a modern társadalmaknak megfelelően ez a nemzeti kultúra rétegzett, különböző kulturális stratégiákat tartalmaz, amelyek közül egyik vagy másik meghatározó, domináns szerepet tölt be.³⁵ Ma, leegyszerűsítve, egy liberális és egy keresztény-konzervatív stratégia vitájának vagyunk tanúi Magyarországon.

³³ NIEDERMÜLLER 2002. 20–21.

³⁴ Orvar Löfgrent idézi NIEDERMÜLLER 1989. 77.

³⁵ NIEDERMÜLLER 1989. 77.

A 19. század elején egy nemesi dominanciájú nemzeti kultúrákép volt a meghatározó, amelyhez később kapcsolódott a (jórészt idegen eredetű) polgárság, kispolgárság, munkásság nemzeti kultúra-felfogása. A nemzeti kultúra kialakításának folyamata azonban nem lezárt ma sem. Mi magunk is alakítói, formálói vagyunk. Gondoljunk csak a nemzeti történelmi emlékezetet hordozó és azt szimbolikusan kifejező állami ünnepek folytonos átszerkesztésére. Ennek során a nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista/kommunista hatalom ideologikus ünnepeinek helyébe 1990 után az új rendszer éppen az alternatív emlékezet (Paul Ricoeur) szimbolikus ünnepét, október 23-át és a korábbi évtizedekben már konszenzusos március 15-ét, augusztus 20-át tette, részben tudomásul véve a keresztény ünnepi rend legnagyobb alkalmait (karácsony, húsvét, pünkösd, mindenszentek).³⁶ Néhány évtized alatti többszöri átszerkesztése, s a köröttük zajló ideológiai vita, valamint az erőteljes szekularizáció azonban megkérdőjelezte sok ünnepünk hitelességét, érvényességét.

Október 23-a megünneplésének rítusait, tárgyi és szövegi szimbólumrendszerét pedig csak most alakíthatjuk ki. Ennek érdekében az elmúlt másfél évtized ismét hangsúlyosan a népi kultúra felé fordult, s annak egyik elemét, a fejfát tette összetett értelmezésben október 23-a nemzeti szimbólumává. A legtöbb magyarországi településen ugyanis 1990 után úgynevezett *kopjafát* állítottak 1956-os emlékműként. Ebben a tárgy- és szimbólumválasztásban biztosan benne van a fejfa = sírjel azonosítás mellett a kopjafa = ősi, keleti harci eszköz = magyarság-szimbólum is.³⁷

³⁶ Az emlékezés kultúrájáról lásd: ASSMANN 1999.

³⁷ BARNA 2006. (sajtó alatt)

Az identitás

A népi kultúra és a nemzeti kultúra az azonosságtudat felépítésében is fontos szerepet tölt be. Az identitás fogalma csak a mi/ők – én/ő ellentétpárban értelmezhető. Reflektáltsága csak bizonyos konfliktushelyzetekben erőteljes, amikor választ kell adni arra a kérdésre: ki vagyok én, mi vagyok én? A válasz legtöbbször a nemzeti kultúra kínálta mintákban fogalmazódik meg, amelyek sztereotípiákká váltak; például: „a református vallás = magyar vallás”. Az identitás azonban szintén nem állapot, hanem folyamat.³⁸ Szerkezete különböző jellegű és típusú motivációs erők hatása alatt állandóan alakul. Ha azonosságtudatomat illetően egyéni tapasztalatom negatív, akkor identitásválságba kerülhetek, ami identitásváltást eredményezhet. Új identitásminta keletkezik, amelynek egy másik társadalmi értékelésben akár egymást kizáró összetevői lehetnek. Ilyen példa a Kassa környéki magyar reformátusok nyelvvesztése, de a vallásukhoz való ragaszkodás révén református szlovákság jött létre, vagy az erdélyi református, illetőleg római katolikus románok egyre növekvő csoportja.³⁹

Ezek a példák azt mutatják, hogy a nyelvnek – szemben a belénk rögzült „nyelvében él a nemzet” sztereotípiával – változó szerepe lehet a nemzeti identitás megformálásában. Már Györffy István észrevette, hogy a magyar nyelv önmagában nem elég megtartó erő. Ezt bizonyítja a középosztály

³⁸ PATAKI 1987.

³⁹ BARNA 1996., ORBÁN–VETÉSI 2001.

gyors asszimilációja a Trianont követő utódállamokban.⁴⁰ Vagy utalhatunk a nyelvüket vesztett skótokra, írekre, vagy az amerikai magyarokra, a magyarországi németekre.⁴¹ Más meghatározók vehetik át az identitás szerkezetében a domináns szerepet. Gyakran a vallás. Elég itt a moldvai csángómagyarok önmeghatározását említeni: *római katolikus*ként definiálják magukat.

Az identitás őrzéséhez azonban – ugyanúgy, mint a nemzeti kultúra fenntartásához és átadásához – intézmények kellene: „a templom és az iskola”, de család, folklórcsoport, párt, rádió, televízió, újság és egyebek. Ha ezek hiányoznak vagy elvesznek, az identitásőrzés nehezebb vagy egyszerűen lehetetlen. Ilyen helyzetekben hangsúlyosabb szerepet kaphat a népi kultúra egy vagy több eleme: a viselet, az ételek a táplálkozási kultúrában, vagy a vallással összefüggő számos kulturális megnyilvánulás, különösen az ünnepek szokásrendje. Kisebbségben túlhangsúlyozódik a folklór jellegű kultúra, mert az iskola közvetítette magas kultúra idegen, az uralkodó többségi nemzeté, vagy nemzetközi lehet.⁴² A csángók anyanyelvi kultúrája kizárólag a szóbeliségben él. Az írásbeliséghez kötött magas kultúra az iskolák révén román. A csángók népi kultúrájára két nemzeti kultúra, a magyar és a román is igényt tart.

⁴⁰ ANDRÁSFALVY 1991. 166. Ugyanezt mondja Bálint Sándor is: „Nemcsak nyelvében él a nemzet, de tradícióiban is.” (BÁLINT 1934. 9.)

⁴¹ ERB–KNOPF 2001.

⁴² FÁBIÁN 1994. Vagy gyakorlati példaként egyszer nézzük végig a magyarországi nemzeti kisebbségek önálló televízióműsorait. Dominál bennük a folklór-kultúra.

Az identitásnak *külső funkciói* a területiség, a gazdaság és a politika. Jól körülhatárolható területet fogalmaznak meg, gazdaságilag e terület erőforrásainak ellenőrzését igénylik, politikailag pedig megalakítják az ezt szolgáló állam szervezetét.⁴³ Az identitás *belső funkciói* az egyénre és a közösségre vonatkoznak. Az egyént sokféle szállal kötik közösséggé.⁴⁴ Nálunk, magyaroknál, Trianon óta a területi és gazdasági összetartozás hiánya kikényszerítette a „haza a magasban” gondolat megalkotását, a kultúrnemzet fogalmának bevezetését.

*Népi kultúra, nemzeti kultúra, nemzeti identitás
kapcsolata a globalizáció korában*

A globalizáció egyik következménye a kulturális konvergencia. Ennek a folyamatnak is megvan a maga tudománytörténetisége. A jelenséget a néprajzban és az antropológiában *transzkulturációnak*, *akulturációnak*, *hibridizációnak* vagy *kreolizációnak* nevezték és nevezik.⁴⁵ Napjaink globálizálódó kultúrája a média és a példátlan nemzetközi mobilitás miatt keverék-kultúra, állapította meg Anthony Smith. Egy csomó ambivalens, vagy épp ellentmondó összetevőből, a hagyományos helyi, népi és nemzeti motívumok és stílusok utánzásából, a modern tudományos, kvantitatív és technikai közbeszédből, a tömeg-fogyasztás kultúrájából szerveződik, amely egyforma árucikkekből, képekből, gyakorlatból és jelszavakból áll. Ezek egymás közti kölcsönös függősége átfog-

⁴³ SMITH 1991. 16.

⁴⁴ SMITH 1991. 16–17.

⁴⁵ HARING 2004.

ja szinte az egész földkerekséget, s a globális telekommunikáció és a komputerezált információs rendszerek egységesítő nyomása alatt működik.⁴⁶ Eredménye az elismerésre számot tartó tömegkultúra, a szubkultúrák sokasága, amelyet Péter László „selejt kultúrának” nevezett 1948-ban.⁴⁷ Vele szembe a nemzeti kultúra állítható.

A globális kultúrának három jellemző jegye van: egyetemes, technikai és időtlen.⁴⁸ A globális kultúra is mesterséges kultúra,⁴⁹ ám kontextus- és idő nélküli.⁵⁰ Fő jellemzője az idő és a tér összesűrűsödése. A globalizáció elszakítja a helyet a tértől. „A helyek rögzítettek maradnak ott, ahol a ’gyökereink’ vannak. A teret azonban egy szempillantás alatt át lehet szelni. Így semmisíti meg az idő a teret.”⁵¹ Így zsugorodik össze a világ, alakul ki „világfalu”.

A globális technológiák átlépnek az országhatárokon, és ebben a helyzetben nagyobb egységek jobban helytállnak a világot átfogó gazdasági versenyben. Az Európai Unió egyfajta gazdasági válasz a globalizációra.⁵² De vajon lehet-e a kultúra tekintetében is európaiságról beszélni, formálódik-e európai identitás, s mi történik a nemzeti kultúrákkal a globalizáció folyamatában?

Egy világméretű összehasonlításban valóban beszélhetünk európai jellemvonásokról, hiszen a zenében, a képzőművészetben, de az irodalomban is állandó és folyamatos

⁴⁶ SMITH 1995. 20.

⁴⁷ PÉTER 2005.

⁴⁸ HALL 1997. 75–76., BAUMAN 1999. 21.

⁴⁹ SMITH 1991. 158.

⁵⁰ SMITH 1991. 21.

⁵¹ Harvayt idézi HALL 1997. 77.

⁵² BAUSINGER 2002. 151.

csere, érintkezés történt az európai népek között.⁵³ Európát a görög-római gyökereken felépült keresztény kultúrán alapuló sokszínűség jellemzi.⁵⁴ A közeledés, a migráció ellenére azonban a mindennapi élet, a népi kultúra,⁵⁵ az etnikumok és a nyelvek⁵⁶ területén megmaradtak és megmaradnak a különbségek. A média által támogatott globalizáció tehát csak rész-globalizáció lehet. S ebben a helyzetben épp e különbségek, a regionális kultúrák értékelődnek fel. Ezt a folyamatot Herrmann Bausinger úgy értelmezi, hogy ha a nemzetállamoktól politikai jogokat vonnak el, abból a kultúránemzetek profitálnak.⁵⁷ Az identitás külső funkcióiból a nemzetállamnak kisebb-nagyobb részt fel kellett adnia: a határok elválasztó/védő szerepe csökkent, a gazdaság nemzetközivé vált, a politika bizonyos döntési szintjeit is át kellett adni uniós intézményeknek.

Ugyanakkor az unió nagy hangsúlyt fektet olyan kérdésekre, amelyek elsősorban helyi szinten valósíthatók meg: ilyen a határokon átnyúló eurorégiós együttműködés, a fenntartható fejlődés, a természeti környezet megóvása, a helyi hagyományok és kultúra megőrzése. Ez pedig nagymértékben erősítheti – ha van rá domináns politikai akarat – a lokális, s abban a népi kultúra pozícióit, s szolgálhatja a magyar nemzeti közösség (regionális) újraegyesítését is. A népi pedig ebben az összefüggésrendszerben ugyanazt jelenti, mint korábban a nemzeti kultúra megformálásánál: a gyökereket, az

⁵³ BAUSINGER 2002. 151.

⁵⁴ KALLSCHEUER 1996., BROWN 1999.

⁵⁵ BAUSINGER 2002. 151.

⁵⁶ SMITH 1995. 133–141.

⁵⁷ BAUSINGER 2002. 152.

elődök életét és kultúráját, a tájat, s a megtartó közösséget. S itt kap esélyt a hagyomány mint a választás lehetősége.⁵⁸ A tradíció, az átadás folyamata arra hívja fel a figyelmünket, hogy egy lehetséges útját választottuk a megvalósítható és tetszetős, ismert vagy nem ismert utaknak. A hagyomány a gondolkodásról, következtetésről és indoklásról szól. A hagyomány felfogása, koncepciója tehát feladat megjelölésére született.⁵⁹ Az Eric Hobsbawm által bevezetett „kitalált (megalkotott) hagyomány” fogalma azt mutatja be, hogyan lehet felhasználni a múltat és annak kulturális reprezentációját arra, hogy közösséget formáljunk és összetartsunk.⁶⁰ Ilyen tipikusan kitalált hagyománynak minősíthető mai életünkben a nemzeti/állami ünnepek mellett az *aratóünnep és az új kenyér ünnepe*, a Debrecen nevével mára összeforrott *virágkarnevál*, vagy a Hajdúszoboszlón felújított *szilveszteri kongatás*, az ópusztaszeri *Nemzeti Történelmi Emlékpark minden rendezvényével*, hogy csak néhány példát említsek.

Az elmúlt évtizedek totalitárius rendszerének elmúltával az emlékezet- és identitásépítés napjainkban nemcsak nemzeti (országos) szinten folyik, hanem a helyi közösségek szintjén is, hiszen a szocializmus elsősorban ezeket verte szét. A „helyi kulturális örökség” számos jellemzője tárgyiasul ebben a folyamatban. A *helyi kultúrából* merítenek, amikor a helyi ünnepeket és rítusokat, vagy a helyi gazdálkodás jellemző terményeit, s az arra alapozott táplálkozási kultúrát

⁵⁸ BAUMAN 1999. 132–133. Itt jegyzem meg, hogy hasonlóképpen értelmezte a hagyományt már Marót Károly is 1935-ben! Idézi: PÉTER 2005. 91–93.

⁵⁹ BAUMAN 1999. 132–133.

⁶⁰ BAUMAN 1999. 133., ANTONEN 2005.

emelik a közösség szimbolikus megjelenítőjévé.⁶¹ A *helyi kultúráról* beszélünk elsősorban, amikor a *kulturális örökséget*, napjaink egyik kulturális-politikai kulcsfogalmát említjük. Ez a kultúra kiterjesztett értelmezését jelenti: benne foglaltatik a természeti környezet, az épített örökség, valamint a szellemi kulturális örökség is. Benne „a kulturális szerveződésnek a tudatos, szervezett elemei és mechanizmusai vannak túlsúlyban a spontaneitás felett. Jóllehet, a múlttal kapcsolatos kötelekei tagadhatatlanok, az örökség mégsem annyira a múltról szól, hanem a jelenről. Ennek talán két eleme van: egy a térrel, egy a múlthoz fűződő viszonytal kapcsolatos.”⁶² A lokalitás, a regionalitás ismét szimbolikus szerepet kaphat. A helyi népi-paraszti kultúra felé fordulás közösségformáló és megélhetést javító törekvéssé vált napjainkban. Ez pedig a globális szemlélet helyi megjelenése, az ökológiai gondolkodás, a fenntartható fejlődés uniós normájának is megfelel. A népi kultúra itt nem ellenkultúraként, hanem a nemzeti kultúra kiegészítőjeként fogalmazódik meg.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül tehát a mai magyar nemzeti identitás építésében, alakításában a globalizáció és az Európai Unió szerepét sem. A csatlakozással – egy időre – eldőlt, hogy Magyarország a nyugat-európai kötődést választotta. Ennek azonban nyilvánvaló ellenhatása a mai közbeszédben az uniópártiak és az euroszeptikusok vitája, ami mögött olyan régi ideológiai viták újultak meg, mint a keleti eredet versus nyugati kötődés, finnugor és török nyelvi rokonság. Az erről szóló vitában is identitások, ideológiák üt-

⁶¹ COHEN 1985. passim

⁶² FEJŐS 2005. 73. A tanulmánykötet szerzői sokféle szempontból tekintik át a kulturális örökség-fogalmat.

köznek, gondoljunk csak az uniós alkotmány körüli népszavazásokra. Az irányító uniós és nemzeti politikai elit intézményeket hoz létre és mozgósít az uniós szimbólumrendszer: uniós zászló, himnusz, uniós törvények, intézmények és támogatásaik népszerűsítése, az európai identitás formálása érdekében. Bálint Sándor fél évszázada írta le ezeket a gondolatokat: „Európa egyetlen útja az univerzalizmus, a népek és kultúrák mellérendeltsége és szövetsége, a nyelvi esetlegességeken fölülemelkedő szolidarizmus, a keresztény hit és európai múlt közösségében való újjászületés”.⁶³ Kérdés, hogy a kereszténység cementje nélkül lesz-e, és mikor lesz európai identitás?

Záró gondolatok

Rövid előadásomban néhány mozaikkockán keresztül folyamatokat próbáltam vázolni: a nemzeti kultúra megalkotásának 19–20. századi történetét és állandó újraserkesztésének folyamatát, mai állapotát. A kultúrát, a nemzeti kultúrát, sokan – ma is – mint öröktől adottat, kortól független értéket, valami abszolút jót, nemest értelmezték, értelmezik. Láttuk azonban, hogy a kultúra megalkotása folyamat, amiben minden kornak megvan a maga feladata és felelőssége. A 19. század első felében a történeti és az esztétikai szempontok alapján válogatott kulturális jegyek kerültek be a nemzeti kultúrába. A nagy cél ekkor a magyar nemzeti nyelv, a magyar irodalom és a magyar történeti tudat megszerkesztése, a polgári nemzet megteremtése volt. A 19. század végi, 20. századi ipari társadalomban a nemzeti kultúrát és a nem-

⁶³ BÁLINT é. n., 115. Breviárium.

zet közösségét a népi kultúra egyes kiválasztott elemével akarták megújítani. A létező szocializmus idején pedig – bár maga a hatalom is hivatkozási pontként emlegette – a népi kultúra az elgyökértelenedés elleni fellépés alternatív eszköze és forrása lett. A népi kultúrában organikus kultúrát feltételeztek, amely elveszett a modern ipari társadalomból. Ma azt látjuk, hogy a globalizáció folyamatában, amikor a nemzeti szuverenitás több területen veszít teljességéből, egyre fontosabbá válik a lokális hagyomány, a helyi kultúra rögzítése és megőrzése. A cél most inkább a helyi közösség-őrzés és -teremtés, az érzelmi nevelés, az életminőség emelése lehet.

Egyetemi oktatóként elmondhatom, hogy a néprajz iránti érdeklődés folytonossága nagymértékben összefügg napjainknak azzal az igényével, amely szeretné megérteni a saját kultúrát. Szeretne valamit visszahozni a szervesnek vélt kultúrából. Szeretné a népi kultúra dalokban, táncokban, rítusokban, népművelésben stb. megnyilvánuló esztétikai értékeit és közösségképző erejét az életminőség emelésére és növelésére felhasználni. E szemlélet jeles képviselője napjainkban Andrásfalvy Bertalan. Munkáiban hangsúlyozza a helyi (paraszi, népi) kultúra szerepét az érzelmi nevelésben, a közösségformálásban, az identitástudat megerősítésében. Ahogy ő fogalmaz: a népi kultúra szerepét a közművelődésben.⁶⁴

Mind a 19–20. század, mind napjaink törekvéseit egyfajta kompenzációnak tekinthetjük. Valami nem létezőt akarnak létrehozni, valami elveszettet akarnak pótolni. A nemzeti kultúra megszerkesztése és a „helyi kulturális örökség megalakítása” egyaránt közösséget formált és formál: nemzetet

⁶⁴ ANDRÁSFALVY 1995., ANDRÁSFALVY 2004.

mint elképzelt, ám mégis valós közösséget, illetőleg valóságos helybeli közösségeket, a nemzeti kultúra és identitás őrző közegeit.

Irodalom

ANDERSON, Benedict

- 1989 *Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről*, Janus VI. 1. 3–12.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1991 *Diversity and Harmony*, in Teppo KORHONEN (ed.) *Encountering ethnicities. Ethnological aspects on ethnicity, identity and migration*, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Studia Fennica Ethnologia 3. Helsinki.
- 2004 *Hagyomány és jövő. Népismereti tanulmányok*, Laki-telek.

ANTTONEN, Pertti

- 2005 *Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*, Finnish Literature Society, Studia Fennica Folkloristica 15. Helsinki.

ASSMANN, Jan

- 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest.

BÁLINT Sándor

- 1934 *Néprajz és nevelés*, Szeged.
é. n. *Breviárium*. Szeged.

BARNA Gábor

1996 *Vallás – identitás – asszimiláció*, in *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*, szerk. KATONA Judit–VIGA Gyula, Miskolc, 209–216.

2006 *Rítus és emlékezet. Október 23-a megünneplése és a történelmi emlékezet megszerkesztése napjainkban. Egy kutatási és oktatási projekt*, in *1956 – emlékezés és emlékezet*, Szeged. (sajtó alatt)

BAUMAN, Zygmunt

1999 *In Search of Politics*, Polity Press, Cambridge.

BAUSINGER, Hermann

2002 *Typisch deutsch. Wie deutsch sind die Deutschen?*, Dritte Auflage, München.

BROWN, Peter

1999 *Die Entstehung des christlichen Europa*, München.

BURKE, Peter

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest.

COHEN, Anthony P.

1985 *The Symbolic Construction of Community*, London.

EDGAR, Andrew

2002 *Culture*, in *Cultural Theory. The Key Concepts*, ed. by Andrew EDGAR and Peter SEDGWICK, London, 101–103.

ERB Mária–KNIPF Erzsébet

- 2001 *Új lehetőségek és kihívások – új kommunikációs stratégiák? A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai*, in *Kárpát-medencei önismeret. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*, szerk. CHOLNOKY Győző, Budapest, 145–161. (Kisebbségkutatás Könyvek)

FÁBIÁN Ernő

- 1994 *A „mi” és „mások” identitása*, in *Az értelem keresése*, Budapest, 22–53. (Pro Minoritate)

FEJŐS Zoltán

- 1991 *Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 143–158.
- 2005 *A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái*, in *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, szerk. GYÖRGY Péter, KISS Barbara, MONOK István, Budapest, 2005, 69–76.

FÜGEDI Márta

- 1999 *„Das unterhaltsame Exoticum”: die Rolle einiger ungarischen Volksgruppen im Fremdenverkehr der Zwischenkriegsjahre*, *Acta Ethnographica Hungarica* 44., 323–340.

GEREBEN Ferenc

- 2001 *Az identitástudat és a vallásosság kapcsolata*, in GEREBEN Ferenc–TOMKA Miklós *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*, Budapest, 53–85.

- HALL, Stuart
1997 *A kulturális identitásról*, in *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Budapest, 60–85.
- HARING, Lee
2004 *Cultural Creolization*, Acta Ethnographica Hungarica 49. (1–2), 1–38.
- Hofer Tamás
1989 *Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben*, in *Nemzeti kultúra*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Janus VI. 1. 59–74.
1991 „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. *Vázlat egy kutató vállalkozásról*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 7–13.
- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar mythológia*, Pesten.
- KALLSCHEUER, Otto (Hg.)
1996 *Das Europa der Religionen*, Frankfurt a. M.
- KATONA Imre
1998 *A folklór és a folklorisztika általános problémái*, in *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Budapest, 15–37.
- KISBÁN Eszter
1989 *Paraszttételtől nemzeti jelkép: a gulyás esete 1800 körül*, Janus VI. 1. 53–58.

KÜRTI László

- 2001 *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*, State University of New York Press, New York.

LÖFGREN, Orvar

- 1989 *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve*, Janus VI. 1. 13–28.

MARTIN György–PESOVÁR Ernő

- 1998 *Tánc*, in *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Budapest, 540–601.

MÜNCH, Richard–SMELSER, Neil J.

- 1992 *Theory of Culture*, University of California Press, Berkeley.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1989 *Paraszti kultúra, városi kultúra, nemzeti kultúra: antropológiai megjegyzések*, Janus VI. 1. 75–86.
- 1991 *A népi kultúra képének megszerkesztése. Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 15–23.
- 2002 *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen*, in *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése)*, szerk. A. GERGELY András, Budapest, 9–28.

ORBÁN Lajos–VETÉSI László

- 2001 *Magyar egyház, de milyen nyelven? Előzetes elemzés az erdélyi református gyülekezetek nyelvhasználati gyakorlatának felméréséből*, in *Kárpát-medencei önismeret. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*, szerk. Cholnoky Győző, Budapest, 127–143. (Kisebbségkutatás Könyvek)

PAKSA Katalin

- 1991 *A népdal a 19. századi polgári életben és tudományban* in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. Hofer Tamás, Budapest, 24–35.

PATAKI Ferenc

- 1987 *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*, Budapest.

PÉTER László

- 2005 *A népkultúra értéke (1948)*, in UÓ, *Néprajz, népműveltség. Két tanulmány 1948, 1949*, Szeged, 5–108.

SINKÓ Katalin

- 1991 *Az Alföld és alföldi pásztor, mint orientális téma a hazai és külföldi festészetben*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 83–89.

SMITH, Anthony D.

- 1991 *National Identity*, Penguin Books, London.

Bányai János (Újvidék)

Hagyomány és modernitás konfliktusa: a kisebbségi kulturális kánon

Nemzeti kisebbségek, kisebbségi kultúrák és irodalmak vannak – hogyan lehetségesek? Így is hangozhat a kérdés, előadásomnak nem retorikai kérdése, és sűrűn el is hangzik, ha nem is mindig ilyen kiélezett formában. Hasonló kérdéseket, csak más tárgykörben, sokan feltettek már. Első fele látszólag minden kétséget kizáró állítás, a második felét viszont kételkedés és gyanú hatja át, tehát elbizonytalanítja a mondat első felének minden bizonyítás nélküli állítását. Az, hogy nemzeti kisebbségek, kultúrák és irodalmak vannak, sokak számára – számomra is – közvetlen tapasztalással, akár megéléssel is bizonyított evidencia, ugyanakkor magam és mások számára az a tény, hogy nemzeti kisebbségek vannak, egyúttal nem bizonyítása, hogy kisebbségi kultúrák és irodalmak is vannak. Főként azért nem, mert a nemzeti kisebbségeket, elsősorban a szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbséget, a történelem, szerintem a történelem rosszindulatú fíntora, mások szerint a történelmi igazságtétel teremtette meg, és nem a kisebbségi helyzetbe kényszerült számos vagy kevésbé számos közösség szabad akarata és választása. A kisebbségi helyzetbe erőszakolt közösségnek volt – nemzeti – kultúrája és irodalma, még mielőtt a határon túlra került volna, ezt a kultúrát és irodalmat vallotta magáénak, ami mellett természetesen létezett helyi, regionális, „saját” kultúrája és irodalma is, mint a nemzetinek kiegészítése és tarto-

zéka, másfelől, legtöbbször mellőzve, számításba sem vett kulturális értékrendje is, amelyhez ragaszkodott, hiszen egészében a sajátjának tekintette, de nem tekintette sem önálló-
nak, sem pedig tartalmi, nyelvi, formai megkülönböztető
jegyei alapján a nemzetitől függetlennek. Az olyan köznyelvi
közlések, hogy „nálunk nem így mondják”, vagy a „nálunk
nem így teszik”, vagy a „nálunk nem így ünneplik”, nem
jelentett különállást, másságot sem jelentett, amíg a kisebbsé-
gi helyzetbe szorult helyi vagy regionális közösséget az or-
szághatár erőszakos megvonása nem sodorta új, történelmé-
ben korábban meg nem élt élethelyzetbe, csupán különbö-
zést jelentett, másoktól való, akár a szomszéd falutól való
eltérést jelentette, ezen túl pedig a saját kistérségi hagyomá-
nyok és szokások őrzését és ápolását, amivel együtt járt szó-
szerinti védelmezésük is. A kérdés most az, hogy a kisebbsé-
gi helyzetbe sodort nemzeti közösség ezt a különbözést, a
saját kulturális tradíciót és szokást, a viselettől, a népi építé-
szeten, a helyi lakberendezésen át a népi időjósálgásig, hiedel-
mekig és legendáig, mennyiben tekintette a határok megvo-
násával távolabbra került nemzeti kultúrától való elszakadás
vagy egyszerűen a viszonylagos eltávolodás körülménye kö-
vetkeztében valóban a másság és különállás egyik lehetséges
alapkövének, illetve olyan közvetett vagy közvetlen, kulturá-
lis és történelmi, nyelvi tapasztalatnak, amelyre ráépülhet
valamely kisebbségi közösség kényszerű és mindig csak vi-
szonylagos önállósulásának lehetősége a kultúra térségeiben.
Amennyiben a sajátjának megtapasztalása gyöngének bizonyult
a kisebbségi kultúra fenntartásához, folytathatóságához és
alakításához, ezzel egy időben a sorozatos tiltások, a kapcso-
lattartás megnehezítése miatt részben megszakadtak a nem-
zetivel való összetartozás akár személyes, akár intézményes

formái, viszont mindezek a hátráltató és bezárkózásra készítő körülmények nem szüntették meg a kultúra igénylését, mert nem is szüntethették meg, hiszen a kultúrát a kisebbségben mint kulturális közösségben gondolkodók nem a létezés díszének, hanem a kisebbségi létezés igazolásának és legitimációjának tekintették, joggal. Miközben azt is evidenciának vették, hogy nincsenek részleges kultúrák, csak teljes kultúrák vannak, mert csak a teljesek képesek önmaguk reprodukálására, alakítására és megválasztására. Ugyanezért a kisebbségi közösség kultúrát, irodalmat és művészetet igénylő részének szembesülnie kellett a hagyománytalanság, a saját megkülönböztethető hagyomány hiányának frusztráló lidércével. Mostanáig bőven akadnak a kisebbségi hagyományt alulértékelő, vagy létezését egészében tagadó, mert az egyetemes nemzeti hagyományban csupán szegmentumnak, vagy annak sem tekintő álláspontok. A hagyomány viszonylagos hiányának érzete a kisebbségi közösségek kulturális igényét a hagyománytalanság veszedelmének elrejtése végett nagyrészt a helyi kulturális tartalmak felé fordította. A sajátjának mértéken felüli hangsúlyozásába fogtak, elfeledett szövegeket, lappangó stílusváltásokat, porosodó emlékeket idéztek fel. Mások pedig, hogy a kisebbségi kultúra létezését észlelhetővé tegyék, az új ország kultúráját igyekeztek nyelvtanulással, szokások és hagyományok átvételével, idegen mércék és elvek felvételével elsajátítani, illetve magukévá tenni, így teremtvén meg önmaguk és közösségük számára a létezéshez, a kisebbségi kultúra létének fenntartásához nélkülözhetetlen toleráns, egyszerre befogadó és kibocsátó szellemi környezetet. Ami legtöbbször nem hozott megoldást, a kulturális igényt viszont egyirányú utcába terelte. Hangsúlyozom, nem zsákutcába, hanem egyirányú utcába, vagyis az egy időben

kibocsátó és befogadó kultúra helyett a csupán befogadó kultúra utcájába.

A kisebbségi helyzetbe került nemzeti közösségek évek során kidolgozott mindhárom kanonikus öngazdálkodási kísérlete – a hagyománytalanság megtapasztalása, a helyi kulturális jelrendszerek értékvilágának felnagyítása és a külső, az „idegen” kultúra fokozott, legtöbbször nem kritikus elsajátítása – egyenesen a veszélybe sodort, a veszélyeztetett kultúra megtapasztalásából következett, abból, hogy a közösség egyrészt nem számíthatott semmiféle újrendezésre, pedig erősen éltek a visszarendezés mostanáig is létező illúziói, másrészt pedig a közösség el- és magárahagyatottságának megtapasztalásából. Ezért kerülhetett sor a mostanáig fenntartott sajátunk szüntelen keresésére, de semmiképpen sem a vele való szembesülésre, vagyis semmiképpen sem a kulturális igények kritikájára. Ellenkezőleg, a kultúra veszélyeztetettségének megélése a kisebbségi közösségek számára a kultúra felértékeléséhez vezetett, mind a gazdasággal, mind a politikával szemben. A kisebbségi kultúra veszélyeztetettségének megélése, minthogy a kultúra a történelem és a valóság megtapasztalásának, de ebben az esetben nem kritikájának nélkülözhetetlen tényezője, minden másnál fontosabbá vált a kultúra őrzése és ápolása, minthogy benne még a sorozatosan megélt vagyoni kismizés, a gazdasági háttérbe szorítás, az intézmények, főként az iskolák részleges felszámolása eszközhöz nyúló (többségi) intézkedések hatásának gátját, a velük szembeni ellenállás esélyét vélték felismerni. Ebből a körülményből következhetnek a kultúra és intézményei megőrzésének erős tendenciái a magyar kisebbségi közösségekben, minek folytán e kultúrák hatványozottan műveltségi, ezen belül pedig legtöbbször irodalmi kultúrákként hallatnak ma-

gukról. Amennyiben a kultúra valóban „valóságértelmezés”, és mint ilyen „[L]ényegét tekintve állandóan változik”,¹ a veszélyeztetettség megélése a kisebbségi kultúrákat az adott történelmi körülményekhez való feltételes igazodás vagy öngazolás mellett konfliktusokba is sodorta, belső konfliktusokba, tisztázást igénylő, de semmit sem tisztázó polémiákba, és külső konfliktusokba is, mind az (idegen) többségi, mind a nemzeti kultúrával szemben. Mostanáig befejezetlen polémiák és konfliktusok ezek mind a kisebbségi kultúrák keretein belül, mind pedig a kisebbségi és többségi, illetve a kisebbségi és nemzeti kultúrák között. Néha fellángolnak, máskor elcsendesülnek, de nem szűnnek meg, mert nem szüntethetők meg. Minthogy a kisebbségek létezését tagadó megkérdézettség tárgyaltan, a kisebbségek és a kisebbségi kultúrák meg irodalmak létére rákérdező „hogyan lehetőségek” kérdés kétségbe vonást kifejező retorikája is e befejezetlen vitákból eredeztethető.

A hagyománytalanság lidérce, a sajátnak, a helyinek, a vidékinek felnagyítása, a többségihez való, sokszor viszolygást kiváltó igazodás a kisebbségi kultúrák és irodalmak létéről folyó vitáknak három meghatározó körülménye. Nem véletlenül tekintette a hagyománytalanságot a vajdasági magyar irodalom alapítójaként tisztelt Szenteleky Kornél részint ezen irodalom alapítása és fejlesztése szempontjából leküzdhetetlen akadállyal, és egyúttal a kisebbségi kulturális szituáció meghatározó tényezőjének is. „Legelőször a tradíció hiányzik, a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni. Ezen a tespedt, művészietlen lapá-

¹ BODÓ Barna, *Az identitás egyetemessége*, Kolozsvár, 2004, 90.

lyon nincs semmi, de semmi emlék...” – írta Szenteleky *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról* című nevezetes vitacikkében.² A későbbi, a „szellemi lét helyi múltjának feltérképezésére” tett műltfeltáró erőfeszítések mindmáig nem csendesítették el, bár ritkábban kerül már szóba, a múltakból kiválasztott szövegek újraközlése, ásatások és építészeti megművészeti emlékek feltárása után³ a hagyománytalanság tudatformáló érzése és réme, aminek csak másik változata a „helyi múlt” behelyettesítése a nemzeti múlt értékeivel, ezzel együtt a világirodalmiakkal vagy általánosnak és lényeginek vélt értékekkel. A hagyománytalanság nyomasztó érzését nem a múltból kiemelt szövegek, nem a másikkhoz, nemzetihez, idegenhez, vagy éppen világirodalmihoz odailleszkedés szüntethetné meg, mint ahogy valójában nem is szüntette meg, hanem a hagyományválasztás esélye számolhatná fel, amennyiben a kisebbségi kultúra – saját alakulástörténetében – általában is megteremtené a kulturális választás feltételeit

² Idézi BORI Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, 1968, 9. Bori, az első vajdasági magyar irodalomtörténet szerzője vitába száll Szentelekyvel, mondván: „Noha irodalmunk felismerte önállóbb léte kategóriáit, s Vajdaságot szellemi egységként is fel tudta fogni, bátortalan kísérleteken kívül alig-alig tett valamit szellemi léte helyi múltjának feltérképezése és tudatosítása érdekében.” BORI Imre, *i. m.*, 12.

³ Legtöbbet ezen a téren Bori Imre tett. Már a jugoszláviai magyar irodalom első története megírásának, majd a későbbi antológiáknak, szövegközléseknek, de az irodalomtörténet többszöri bővítésének és javításának hatására is mintha a hagyománytalanság tudata érvényét vesztené volna. Főként amióta megjelenhetett BORI Imre "délvidéki olvasókönyve": *Ember, táj, történelem*, Újvidék–Szeged, 2001.

és körülményeit. Egy kultúra megőrzése és alakulástörténete folytathatóságának – Will Kymlicka meglátása szerint – a „választás kontextusa, értékét pedig az adja, hogy lehetőséget teremt a jelentésteli lehetőségek közötti választásra”.⁴ Ennek a választásnak, illetve a választás kontextusa igénylésének egyik példája Tózsér Árpád megfigyelése, aki a kisebbségi irodalom létkérdésével szembenézve fogalmazott így: „Az irodalom, a jó irodalom, a nagy irodalom mintegy [ennek] a nemzetek fölötti nyelvnek a jelrendszerét bővíti, tágítja, s talán mondanom sem kell, hogy ilyenformán ez a bővítés, tágítás az illető irodalomnak egyben értékmérője is, s hogy 'nemzetiségi' irodalmi művet épp úgy, mint 'nemzetit' csak ilyen igénnyel érdemes írni, s ami ezen a mércén alul van (legyen az – eredetét tekintve – 'nemzetiségi' vagy 'nemzeti'), így is, úgy is pusztán helyi értékű írásbeliség.”⁵ Most nem teszem fel a kérdést, hogy milyen jelrendszer a „nemzetek feletti nyelv”, mert éppen ez a jelrendszer az a – Tózsér könyvének címe nyomán mondom – tanulmányozásra váró „nem létező tárgy”: maga az irodalom, amelynek örökölt és természetes arisztokratizmusát a közéleti demokrácia nem kezdheti ki, viszont mindenkor kikezdheti a kritika mellőzése, a „mércén aluli”-nak nem mércén aluliként való megítélése, a pusztán „nemzetiséginek” vagy „nemzetinek” kritikátlan átírása az irodalom amúgy esztétikával és poétikával védett térségeibe, legtöbbször a hasznosság, és talán még többször a hasznosíthatóság nem irodalmi, még csak nem is kulturális kritériumai szerint.

⁴ Idézi BODÓ Barna, *i. m.*, 90.

⁵ TÓZSÉR Árpád, *A nem létező tárgy tanulmányozása*, Pozsony, 1999, 174.

A hagyománytalanság tudata éppen ezért aligha számolható fel a helyinek, a vidékinek, a regionálisnak számbavételével, sokkal inkább csendesíthető el, vagy akár fel is számolható a hagyományválasztásra való képességnek és felkészültségnek kanonizációs műveleteivel, amelyek annak belátásához vezetnek, hogy a kultúrát nem más, maga a kultúra őrzi meg, amennyiben önmagát fenntarthatónak és alakíthatónak, tehát egészében nyitottnak és változónak tekinti. A kultúrának vannak valóságtapasztalatai és valóságismeretei, de vannak kulturális tapasztalatai is, amely tapasztalatoknak kiterjesztése – tágítása és bővítése – nem máshol, magában a kultúrában játszódik le, mert ezek éltetik és tartják is fenn, amíg fenntartható. Csak a kultúrák sokfélesége csendesítheti el és vonhatja vissza a hagyománytalanság tapasztalatát, de még így sem számolható fel teljes egészében. A sokféleség elodáz, de a bajokat nem szünteti meg.

Am átvezet a helyi értékűnek tanulmányozásához. Bori Imre fejtette ki, hogy az irodalomalapítás gondját viselő Szenteleky Kornélnak akkor kellett a húszas évek végén a „helyi színek” elméletét meghirdetnie, amikor Herczeg Ferenc, Gozsdu Elek, Ambrus Zoltán, Balázs Béla, „sőt Móricz s leginkább Mikszáth” – Bori névsora ez – művei nyomán „a magyar irodalmi köztudatban [akkoriban] olyan sajátos tájhangulatok fűződnek, amilyeneket csupán Erdély színeiben élvezhetünk vagy Krúdy nyomán a felvidék motívumaiban.”⁶ Ezt a vidéket Papp Dániel „egykoron” „irodalmi tündérlaknak” mondotta volt, közli Bori Imre, arra azonban nem tér ki, hogy éppen a múlt század elején, és a korábbi évtizedekben, az európai nagy irodalmak témarepertoárjában éppen a

⁶ BORI Imre, *i. m.*, 14.

helyinek, egészen pontosan az egzotikusnak, az egzotikus vidékeket és tájakat, egzotikus szokásokat és népeket meg-elevenítő műveknek, főként a novella- és regényírásban milyen magas az árfolyama. Erről bőven szól Jeleazar Meletyinszkij a novella poétikáját és történetét összefoglaló munkája a tizenkilencedik és a huszadik század fordulójának novellatípusait taglaló fejezetében. Szenteleky jól tájékozódott az európai irodalmakban, valószínűleg ismerte is ezeket a tendenciákat, amiből arra is következtetni lehet, hogy nemcsak az adott történelmi és kulturális helyzetfelismerés, a hagyomány hiányának tapasztalata, valamint a helyire való ráutaltsága vezette a „helyi színek” programja felé, hanem európai, sőt világirodalmi tájékozottsága és olvasottsága is. Itt nem pusztán a „semmitől indulás”, még csak nem is egyszerűen „a helyi szellemi eredmények felhasználása” vezette Szentelekyt a nevéhez fűződő, és gyakran rosszállóan értelmezett elmélet gyakorlatiasítása irányába, hanem – elrejtve ugyan – rendkívüli irodalmi ismeretei és kultúrája. Amiből természetesen nem következett, mert nem is következhetett, igazi irodalmi értékteremtés, főként nem a „bővítés és tágítás” Tózsér Árpád mondotta értelmében. Ha Szenteleky a „helyi színekkel” felemelni kívánta a formálódó vajdasági magyar (kisebbségi) irodalom szellemi eredményeit, a fordítottját érte el, azt, hogy a helyi színek nevében mindent, sok mindent irodalomként lehetett eladni, olyasmit is, ami az irodalommal még köszönő viszonyban sem volt. Szenteleky, majd Szirmai Károly a *Kalangya* folyóiratot alapítva és szerkesztve hamar szembe kerültek a „helyi színek” vadhajításával, a provincializmussal, ezzel együtt a szűkkörű érvényesség önelégültségével, a helyi érdek és érték mindent – leginkább a kulturális és irodalmi értéket – helyettesítő törekvésével.

Harcukat sokáig nem sikerült megvívniuk, így aztán a „helyi színek” mostanáig a „vajdasági írás” egyik, többfelé ágazó, saját hagyománya. Ami rejtőzködve és bujtatva, rendre más néven, de azonos tartalommal, mostanában erős külső és belső támogatást élvezve tovább él a vajdasági magyar kultúrában. Egyik meghatóan szép jele ennek Pap József Bori Imre születésnapjára írott *Baráti felköszöntője* 2003-ból, amelyben a költő jövendölése szerint az irodalomtörténész „pozitív recenziót” ír majd a „gondosan ciklusba” gyűjtött felköszöntőkről és kiadásra ajánlja a Kiadónak, „mert hát, van bennük valami *a mi / életünkéből* – mondod majd megértően – / a keserveinkből, vigaszainkból”. „A mi életünkéből” kiemelt helye a versnek és egy, a helyit, a lokálist magasba emelő irodalomszemlélet kifejezése, teljes összhangban a korábban emlegetett „nálunk nem így mondják” különbözőséget hirdető, mostanáig élő köznyelvi szóhasználattal. Bármennyire is megható az idős költőnek az idős kritikust felköszöntő verse, nem nehéz benne felfedezni a kultikus nyelvhasználaton túl az identitáskeresés nyelvi gesztusát. Mert Szenteleky óta nem szűnt meg a vajdasági magyar kultúra és irodalom önazonosságának keresése, ami – talán azt is meg lehet kockáztatni – az egész elmúlt évszázad folyamán, sőt máig tartóan hatja át a kisebbségi magyar irodalmakat, vagyis az önértelmezés, az önmetaforák keresésére és feltárására irányuló törekvésüknek erős indulata. Ennek az indulatnak talán legmagasabb szintű megjelenése Tolnai Ottó költészetében⁷ ismerhető fel, amely költészet nyelvében, szóhasználatában,

⁷ Különösen az *Árvacsáth*, a Balkáni babér, a nadír-kötet, legújabbban az *Ómama* egy rotterdami gengszterfilmben című kötetekben.

de élményvilágában is mintha tájházi gyűjtemény lenne, mert minden erősen hangsúlyozott szavának, kifejezésének és képeinek származási helye pontosan, vagyis helyileg kijelölhető, amin semmit sem változtat a költőnek a világban való többirányú irodalmi és művészeti tájékozottsága. Amibe beletartozik szavainak és képeinek metamorfózisa a szövegköziség, az át- és ráírás, az allúziók, a jelzett vagy jelöletlen hivatkozások, idézetek és parafrázisok eszközével. Ez emeli költészetét a kánonképző költészetek sorába, miközben semmiképpen sem szakad és távolodik el költészetének helyi, lokális forrásaitól. Akár az is mondható, hogy Tolnai Ottó költészetének tájházában nagy költészet lakozik, az a kifürkészhetetlen jelrendszerben megszólaló irodalom, amelyről Tózsér Árpád itt idézett mondataiban beszél. De beszél róla legújabb kötetének⁸ *Utómodern fanyalgás a szlovákiai magyar irodalom tárgyában* című, Cselényi László könyvét kritikusan „olvasó” versében is. „Ma az egykori világirodalmi hevületünk s a néhai szlovákiai magyar irodalom csak együtt adják ki az emlékeink parlamentjét” – írja a versben Tózsér, majd így folytatja: „S te – mármint Cselényi László – mint hamisítatlan római jellem, XXI. századi Antonius, dicsérve temeted múltunk gyarlóbb felét is, elismerésem érte!, de azért ne vedd zokon, ha én – Cassius módra – fanyalgok is kicsit!”⁹ Tózsér *Utómodern fanyalgása* arra figyelmeztet, hogy a kisebbségi – most éppen a szlovákiai, de mondhatnék vajdaságit is – önértelmezésre való évtizedeken át tartó törekvése átfordult önmagának nem tagadásába, ám megkérdőjelezésébe és problematizálásába, ama retorikai kérdés második felé-

⁸ TÓZSÉR ÁRPÁD, *Légyökerek. Új versek*, Budapest, 2006.

⁹ TÓZSÉR ÁRPÁD, *i. m.*

nek – „hogyan lehetségesek?” – tagadó megválaszolásába, hiszen a dicsérve temető Cselényi ellenében Tózsér néhai szlovákiai magyar irodalomról beszél, de ugyanígy beszélhetne néhai vajdasági magyar irodalomról Tolnai Ottó is, ha szóba hozná, mintha az ország elveszejtésével egy másik – nemzeti – kulturális közösség egyedüli érvényességét hirdeté né meg, tagadva ily módon a kisebbségi kulturális és irodalmi kánon létjogosultságát.

Van azonban a „helyi színek”-elméletnek egy olyan gyakorlati interpretációja is, amelynek semmiféle kapcsolata nincs se Szentelekyvel, se a „mi életünk” darabjait hirdető Pap Józseffel és Bori Imrével, se a dicsérve temető Cselényivel, se a fanyar Tózsérrel, de a nyelvi metamorfózisokat látványosan működtető Tolnaival se, ám szoros kapcsolatban áll a „helyi színek”-elmélet legrosszabb változataival, vagyis a provinciálissal, a banálissal, a kritika minden formáját nélkülöző utilitarisztikus irodalomszemlélet sok változatával, a legrosszabbakkal is, mert a kultúra és az irodalom hasznosíthatóságának elvét hirdetve a kultúra és az irodalom egészét alárendeli valamely kultúrát és irodalmat tagadó szempontnak. Így éppen azokat a területeket zárja el az irodalom és a kultúra elől, amelyeken egyedül létezni képes, a kultúra és az irodalom „valóságértelmezésének” és a kulturális választás kontextusának területeit. Se értelmezés, se választás, csupán a helyit magába záró, önmagát csupán a vidékiben felismerő aspektusa a kizárólagosságnak – ide is elvezetett a félreértett Szenteleky irodalomalapító és irodalomápoló szándéka. De nem érdemes erre több szót vesztegetni.

A kisebbségi kulturális és irodalmi kánon harmadik meghatározója az idegen kultúra, kisebbségi helyzetben a többségi vagy a szomszédos nemzet kultúrájának befogadása.

Ennek egyik feltétele a fordítás, másik az összehasonlítás. Szenteleky korán belátta ezt, és Debreczeni Józseffel együtt, akihez az itt idézett nevezetes levelét intézte, már a húszas évek végén kiadja a modern szerb költészet antológiáját.¹⁰ Kettős kulturális szerepet bízhatott Szenteleky az antológiára. Részint a kortárs szerb költészet bemutatását a vajdasági olvasónak, részint pedig példát akarhatott mutatni a magát csak a hely szellemében felismerő, csak nagyon lassan eszmélő vajdasági írónak a modernségből. Az irodalmi modernséget alig ismerő, s azzal megbarátkozni nem tudó „vidéki” írók és költők azonban hiába kaptak kulturális leckét a *Bazsalikom* antológia útján, a helyibe való bezáratottságukon nem mutatkozott rés, és ezen az sem változtatott sokat, hogy éppen a vajdasági irodalom születésének idején erős avantgárd hullám csapott át a fejek felett. A fordítás sohasem rendelkezik az eredeti vízjegyével, alapjában véve csak jobb vagy rosszabb interpretációja az eredetinek, ezért van az, hogy eredetiből csak egy van, fordításából, mégpedig jó fordításából több is lehet, de Szentelekyék nem a fordításnak ezen értelmezését követték, hanem a fordításban az önértelmezés kulturális lehetőségét ismerték fel, valójában azt, hogy a fordítás eleve a választás kulturális kontextusa, hiszen nem mindennek a lefordítására mutatkozik igény, pedig minden irodalmi mű a fordítójára éppúgy várakozik, türelmesen várakozik, mint olvasójára és értelmezőjére, hanem csak azoknak fordítása történik meg, amely művek az idegen immár elsajátított szavával a saját kultúrát teszik teljesebbé. A *Bazsalikom* szerb költészeti antológia tehát, amely antológia nem is

¹⁰ *Bazsalikom. Modern szerb költők antológiája*, szerk. DEBRECZENI József és SZENTELEKY Kornél, Újvidék, 1928.

ragaszkodik szigorúan az akkoriban a szerb irodalomban érvényes kánonhoz, már csak azért sem, mert a szerb költészet neve alatt horvát költők verseinek fordítását is közli, kulturális szerepet vállal szerkesztőik által, amely kulturális szerep a későbbi évek irodalmi történéseiben is jól működik, kivéve a legutóbbi évtizedet, amelynek során a vajdasági magyar kultúra egyre tájékozatlanabb a szerb, a horvát és más délszláv kultúrák világában, mintha – ha nem vezett is ki – legyengült volna az idegen és a szomszédos iránti érdeklődés, ami – talán nem is kell külön hangsúlyozni – az újra felerősödő és magára ismerő, kívülről és bentről egyaránt bőségesen támogatott, magát irodalomnak és eszmének hirdető provinciális előtt tárta fel a kapukat, ugyanakkor pedig elzárta az önértelmezés, a kulturális és irodalmi identitás peremvidéki, sokat ígérő ösvényeit.

A kisebbségi kulturális és irodalmi kánon e három alapvető tényezőjének – a hagyományválasztás kontextusának, a helyi érték megítélésének és az idegen befogadásának kultúrát meghatározó tényezője – története és értelmezése során mindvégig a hagyomány és a modernitás konfliktusa figyelhető meg. Nem annyira a nyitottság és a zártság, mint inkább az állandóság és a folyamatos változás összetűzése ez. Egyik oldalon a veszélyeztetettség érzésével együtt járó bezárkózás, másikon – ugyancsak a veszélyeztetettség átélése nyomán – a változások igénylése, a változások kontextusának megteremtése a kultúra és az irodalom életében.

A kérdés most az: mit lehet kezdeni ezzel az immár évszázada tartó és mostanra sem csendesülő konfliktussal? Nyilván semmire sem vezetne a helyiként értett és az egyetemest helyettesíteni szándékozó hagyomány, valamint az állandó változást és alakulást hirdető modern – bármit ér-

tünk is ma már ezen a szón, amikor a modern már rég átment tradícióba – konfliktusát elhallgatni és valami mással behelyettesíteni, hiszen maga ez a konfliktus, ahogyan a kisebbségi irodalmak és kultúrák megélik, ahogyan a kisebbségi közösségeket választás elé állítja, alapvetően nem más, mint maga a kisebbségi kulturális kánon. Amire azért is érdemes odafigyelni, mert éppen a hagyomány és a modernitás konfliktusában született, és ez a konfliktus teremt számára sajátos beszédmodot a magyar irodalom és kultúra világában. Együtt élni a konfliktusokkal inkább, mint elrejteni őket – ebben kereshető a kisebbségi irodalmi és kulturális kánon létezése és létminősége. Vagyis, az előadásomat indító kérdésre válaszolok, nemcsak nemzeti kisebbségek vannak, kisebbségi kultúrák és irodalmak is vannak, mert nincsen közösség teljes kultúra nélkül, ám hogy hogyan lehetségesek, arra nem lehet kijelentő módon válaszolni, mert valójában történetük van, de nincs teóriájuk, csak újabb kérdésekkel, a kételkedések és konfliktusok számontartásával, vagyis – egészen egyértelműen – csak polémikusan lehet válaszolni.